

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ADİL NƏSİB OĞLU BAĞIROV

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI ONOMASTİK
VAHİDLƏRİNİN TARİXİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ
(Toponimlər və hidronimlər)

10.02.01. – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı - 2005

Elmi məsləhətçi: *AMEA – nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor*

A.M.Qurbanov

Rəsmi opponətlər:

- AMEA – nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi filologiya elmləri doktoru, professor

T. İ. Hacıyev

- filologiya elmləri doktoru, professor

S.M.Mollazadə

- filologiya elmləri doktoru

Ə.A.Quliyev

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dillər Universiteti

Müdafiə «22» fevral 2005-ci il saat 14⁰⁰ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D. 01.141) iclasında olacaqdır.

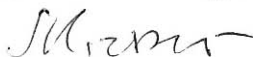
Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə,
AMEA – nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

*Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.*

Avtoreferat «17» yanvar 2005–ci il tarixdə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor**

Q. İ. Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Azərbaycan dili geniş lüğət tərkibinə malik dillərdən biridir. Bu dilin leksik sisteminin istər apelyativ, istərsə də onomastik vahidləri olduqca zəngindir. Vaxtilə dilimizin apelyativ leksik vahidlərinin tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verildiyi halda, zəngin xüsusiyyətlərə malik onomastik vahidlər müəyyən dərəcədə diqqətdən kənarda qalmışdır. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində onomastik məsələlərin tədqiqinə əsasən, XX əsrin ikinci yarısından başlanılmış və bu istiqamətdə xeyli iş görülmüşdür. Həmin zamanlardan indiyə kimi dilimizin onomastik tərkibinin müəyyən problemləri tədqiqata cəlb olunmuş, onomalogiyanın elmi-nəzəri əsasları yaradılmış, bu sahəyə dair bir sıra elmi məqalələr, fundamental əsərlər və maraqlı dissertasiyalar yazılmışdır¹.

Ancaq bu o demək deyil ki, bununla onomastik vahidlərin tədqiqi başa çatdırılmış və bu sahədə son söz deyilmişdir. Bizcə, indiyə qədər yazılmış əsərlər nə qədər əhəmiyyətli olsa da, dilimizin onomastik problemlərinin bütün məsələləri hələ də öz elmi şərhini tapmamışdır. Ona görə də Azərbaycan dilinin onomastik tərkibinin daha geniş və dərinlən öyrənilməsi Müasir Azərbaycan dilinin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir.

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan onomastik vahidlər sisteminin zəngin bir qolunu Naxçıvan arealı təşkil edir. Ancaq indiyə qədər bu ərazidəki onomastik vahidlər bütöv şəkildə və ya qismən də olsa, tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, bu problemin həllinə dair sistemli elmi araşdırmalar aparılmamışdır. Ona görə də belə bir mövzunun tədqiqat obyektinə seçilməsi çox vacib və aktual məsələdir. Əvvəla, bu onunla

¹ Dəmirçizadə Ə. 50 söz, Bakı: Gənclik, 1968; Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı: Gənclik, 1983; Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı: Maarif, 1988; Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана, Баку: Элм, 1986; Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakı: Elm, 1994; Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı: Yazıçı, 1989; Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları, Bakı: 1972; Yusifov Y. Kərimov S. Toponimikanın əsasları, Bakı: Maarif, 1987; Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası, Bakı: ADU-nun nəşri, 1987; Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı: BDU-nun nəşri, 1991; Моллазаде С. Топонимия северных районов Азербайджана, Баку: Maarif, 1979; Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri, Bakı: 1990; İsrailova R., Məşədiyev Q., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin onomastikası, Bakı: Elm, 1987; Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası, Bakı: Nurlan, 1999; Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları, Bakı: Azərənş, 1993; Əzizov E. Söz xəzinəsi, Bakı: 1995; Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı: Elm, 2002.

əsaslandırılır ki, hazırki dövrdə İran, Türkiyə və Ermənistan sərhədləri ilə əhatələnmiş Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində milli adlarımızı toplayıb, onları linqvistik tədqiqata cəlb etmək dilimiz, tariximiz, bu günümüz və gələcəyimiz üçün çox vacibdir.

İkincisi, dilimizin onomastik vahidləri xalqımızın qan yaddaşı, onun milli ünvanı və tükənməz sərvətidir. Minilliklər boyu Vətənin qüdrəti, müqəddəsliyi, ulu babalarımızın ayaq izləri, xalqımızın təfəkkürü, adət-ənənələri, dili, etnoqrafiyası, sosial-iqtisadi vəziyyəti və mədəni həyatı, bir xalq kimi formalaşması özünü bu adlarda da göstərir. Həmçinin toponim və hidronimlərin yayılma arealına dair bir çox qaranlıq səhifələrin işıqlandırılmasında bu vahidlər mühüm rol oynayır. Elə buna görə də onomastik leksikanın regionlar üzrə öyrənilməsi xalqımızın tarixi keçmisi və coğrafi arealını öyrənmək üçün ən qiymətli qaynaqlardır. Bu qaynaqların öyrənilməsinin vacibliyini vurğulayan görkəmli dilçi A.Qurbanov yazır: "Dilçiliyin üfqlərini genişləndirmək, onun inkişafını hərtərəfli təmin etmək üçün onomastik tədqiqatın əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Dilin lüğət tərkibində onomastik leksikanın dərinəndən araşdırılması, diqqətlə təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi xalqımızın dilinin və tarixinin bir çox mürəkkəb və zəruri məsələlərinin açılmasına kömək edir. Buna görə də onomastik materiala elmi cəhətdən yanaşmaq, onun dəqiq və əsaslı təhlilini vermək aktual və zəruri məsələlərdəndir"¹.

Naxçıvan toponim və hidronimlərinin əsas hissəsinin leksik tərkibini vaxtilə bu ərazidə yaşayaraq xalqımızın təşəkkül tarixində mühüm rol oynamış ayrı-ayrı tayfa və tayfa birləşmələrinin adları təşkil edir ki, bu da əhalinin etnik tərkibi, sosial fəaliyyəti ilə bağlı tutarlı faktları özündə əks etdirir və problemin həllinə müasir toponimik səviyyədə yanaşmağa zəmin yaradır.

Naxçıvan ərazisindəki toponim və hidronimlər dil tərkibi, mənə və mənşəyinə görə də zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Ona görə də bu vahidlərin əmələgəlmə, yaranma yolları və inkişaf qanunauyğunluqlarını, dilin lüğət tərkibindəki mövqeyini təhlil etmək dil tarixi, tarixi leksikologiya, dilin leksik, semantik və qrammatik quruluşunu öyrənmək baxımından da çox vacib və aktualdır.

Naxçıvan ərazisindəki toponim və hidronimlərin öyrənilməsi qədim sərhədlərimizin müəyyənləşdirilməsi, milli adlarımızın qorunması, torpaqlarımıza göz dikmiş mənfur erməni qonşularımızın saxta iddialarına qarşı layiqli cavab vermək üçün ən kəsərli silahdır.

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı: Maarif, 1988, s.3.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Naxçıvan Muxtar Respublikası onomastik vahidlərinin araşdırılmasında əsas məqsəd ərazidəki toponim və hidronimləri toplayıb sistemə salmaq, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini öyrənmək, eləcə də xalqımızın dili, tarixi, coğrafiyası, etnik tərkibi haqda təsəvvürü genişləndirməkdən ibarətdir. Məhz buna görə də dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur:

- Naxçıvan ərazisindəki toponim və hidronimləri toplayıb sistemə salmaq, onların əmələgəlmə, yaranma yollarını və mənşəyini aydınlaşdırmaq ;

- toponim və hidronimləri növlərinə görə qruplaşdırmaq; oykonim, xoronim, urbanonim, oronim və dromonimlərin ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini, struktur- semantik cəhətlərini tədqiq və təhlil etmək;

- passiv fonda keçmiş oykonimləri müəyyənləşdirmək;

- toponim və hidronimləri dil mənsubiyyətinə görə təsnif edib, mənşəyini aydınlaşdırmaq, leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırmaq;

- toponim və hidronimlərin bəzi fonetik, qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- Naxçıvan ərazisindəki toponim və hidronimlərin sözlüyünü tərtib etmək və düzgün yazılışını dəqiqləşdirmək;

Toponim və hidronimlərin areal xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi də maraqlıdır. Çünki onların müəyyən qismində paralellik mövcuddur. Bu paralellik bir tayfanın, qəbilənin, nəslin yayıldığı arealın konkret və dəqiq göstəricisidir. Ona görə də, onomastik tədqiqatlarda arealın müəyyənləşdirilməsi üçün paralelliyn araşdırılması ən başlıca vasitə hesab olunmalıdır.

Naxçıvan ərazisində qeydə alınan toponim və hidronimlərin təhlilində yol verilmiş qeyri-dəqiqliyi aradan qaldırmaq üçün təşəbbüs göstərilməsi işi də tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə daxildir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu iş Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidləri (toponim və hidronimlər) haqqında ilk sistemli elmi tədqiqat əsəridir. Burada ilk dəfə olaraq Naxçıvan ərazisinin toponim və hidronimləri tarixi-lingvistik planda tədqiq edilir. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq:

- Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki onomastik vahidlərin sistemi aydınlaşdırılmış, onların hüduqları, dil mənsubiyyəti, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;

- ərazidəki toponimlər növlərinə görə qruplaşdırılmış, xalqımızın içtimai-siyasi həyatı ilə bağlı oykonimlərin statistikasını izlənilmiş, onların əmələgəlmə və yaranma yolları, leksik-semantik əlamətləri açıqlanmışdır;

- oykonimlərin etimologiyası haqqında polemika açılmış, yeni elmi mülahizələr irəli sürülmüş, müasir oykonimlərlə yanaşı, passiv fonda

keçmiş oykonimlər də tədqiqata cəlb edilmiş və onların sözlüyü tərtib olunmuşdur.

- urbanonimlər tarixi-lingvistik planda sistemləşdirilmiş və struktur-semantik cəhətdən qruplaşdırılmış, onların köməyi ilə bir çox qaranlıq mətləblər açıqlanmış, xalqımızın həyat tərzinin öyrənilməsində urbanonimlərin əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir;

- xoronim və dromonimlərin lingvistik xüsusiyyətləri araşdırılmış, onların sərhəddi müəyyənləşdirilmiş, yol və körpü adları lingvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur;

- ərazidəki hidronimlər sistemi ayrıca tədqiq edilmiş, onların yaranma və əmələgəlmə yolları, leksik-semantik qrupları polemik şəkildə tədqiq və təhlil olunmuş, əldə edilmiş elmi nəticələr ümumiləşdirilmişdir;

- toponim və hidronimlərin bəzi zəruri spesifik fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri açıqlanmış və onların sözlüyü tərtib olunmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, tədqiqatın elmi yeniliyini səciyyələndirən cəhətlərdən biri də tarixən bu ərazidə olmuş etnoslar haqqında məlumatı dəqiqləşdirmək və xalqımızın təşəkkül tarixində mühüm rol oynayan tayfa və tayfa birləşmələrinin rolunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Dissertasiyada təhlil edilən toponim və hidronimlərin tarixilik və areal xüsusiyyətləri barədə ümumiləşdirmələr aparılması da əsərin elmi yeniliyinə daxildir. Doğrudur, tarixilik və areallıq, ümumiyyətlə, toponimiyanın daxili problemlərindən biridir. Bütün bunlar isə Azərbaycan xalqının soy-kökünə, tarixinə, sosial məişətinə və məskunlaşdığı coğrafi əraziyə dair mühüm, orijinal qənaətlər əldə edilməsinə imkan yaradır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Naxçıvan ərazisindəki toponim və hidronimlərin müasir elmi səviyyədə tədqiqi və təhlili xalqımızın etnogenezini, təşəkkül tarixi, mifik təfəkkürü, sosial şəraiti, ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri ilə əlaqədar bir çox mətləblərin açıqlanması, maddi mədəniyyətə dair məsələlərin aydınlaşdırılması, toponimik qanunauyğunluqların dəqiqləşdirilməsi, dilçiliyimizin formalaşması və sabitləşməsi, coğrafiya və tarixə dair elmi-nəzəri əsərlərin yazılması, coğrafi obyektlərə advermə ənənə və prinsiplərinin öyrənilməsi və s. kimi məsələlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır. Eləcə də tədqiqatın nəticələri dil tarixi, tarixi leksikologiya, semasiologiya, onomalogiya, etimologiya, qrammatika kimi bölmələrin və ümumtürk onomalogiya elminin nəzəri cəhətdən zənginləşməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Əsərin praktik əhəmiyyəti burada təhlil edilən faktik materialların toponim və hidronimlərə dair izahlı lüğətlərdə öz əksini tapa bilməsi ilə ölçülür. Yəni fundamental izahlı toponim və hidronimlər lüğəti, bu sahəyə dair dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılması, məlumat kitabçalarının

tərtibində dissertasiyadakı şərh və izahlardan bir mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Əsərdən Azərbaycan, eləcə də başqa türk xalqlarının onomastikası, tarixi coğrafiyası ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəblərin filologiya, tarix və coğrafiya fakültələrinin müəllim və tələbələri, aspirantlar, elmi işçilər və geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilərlər.

Tədqiqatın obyekti. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mövcud olan toponim və hidronimlərin tarixi-lingvistik planda araşdırılması tədqiqatın əsas obyekti və predmetidir. Burada bəzi məsələlərin aydınlaşdırılması məqsədilə digər faktlar və mənbələrə də müraciət olunmuş, bir çox toponim və hidronimlərin paralelləri, yayılma arealı müqayisəli təhlilə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqat zamanı hər bir toponim və hidronimin mənşəyi, qrammatik quruluşu, əmələgəlmə və yaranma yolu, leksik-semantik xüsusiyyətləri açıqlanarkən toponimikanın müasir metod və prinsipləri əsas götürülmüş, əsasən müqayisəli-tarixi, struktur-semantik, təsviri, tipoloji və qarşılaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Bununla yanaşı, müasir onomastika elminin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Ə.Dəmirçizadə, A.Qurbanov, A.Axundov, Q. Qeybulayev, A.Həsənov, O.T. Molçanova, B.Budaqov, R.Yüzbaşov, T.Hacıyev, M.Adilov, T.Əhmədov, Y.Yusifov, S.Mollazadə, V.Əliyev, E.Əzizov, Q.Məşədiyev və başqalarının əsərlərində istifadə etdikləri metod və prinsiplərə, toplanılmış təcrübəyə də üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyada tarixi qaynaqlar, orta əsrlərə dair yol qeydləri, müxtəlif etimoloji, ensiklopedik və izahlı lüğətlər, folklor nümunələri, dilçilik, tarix və coğrafiyaya dair ədəbiyyatlar, dialekt materialları, 1990-2002-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindən toplanılan dil materialları tədqiqat prosesində əsas mənbə olmuşdur.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Təqdim olunan dissertasiyanın mövzusu 1990-cı ildə Azərbaycan SSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasında (6 noyabr 1990-cı il, protokol № 5) təsdiq edilmiş və Azərbaycan SSR EA-nın «Dilin işlənməsi və inkişafı qanunauyğunluqları» problemləri üzrə Elmi Şurasında (14 fevral 1991-ci ildə) qeydə alınmışdır.

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin məzmunu və nəticələri müəllifin Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfranslarda, Azərbaycan MEA-nın Dilçilik İnstitutunda, Azərbaycan MEA-nın Naxçıvan bölməsində, Naxçıvan Özəl Universitetində, eləcə də Naxçıvan televiziyasında etdiyi məruzə və çıxışları, müxtəlif toplu və jurnal səhifələrində dərc etdirdiyi 30-

a yaxın məqalə və tezisləri, o cümlədən «Naxçıvanın hidronimləri» (Bakı: Elm, 2000), «Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri» (Bakı: Elm, 2002), «Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü» (Bakı: Nurlan, 2003) adlı monoqrafiyalarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavə olaraq Naxçıvanın toponim və hidronimlər sözlüyündən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın "Giriş" hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və prinsipləri, aprobeasiyası və quruluşu haqqında məlumat öz əksini tapmışdır..

Tədqiqat işi dörd fəsildə ümumiləşdirilmiş və hər fəsil də yarımfəsillərə bölünmüşdür. "**Naxçıvanın onomastik vahidləri**" adlanan I fəsil iki yarımfəslə ayrılır. Fəslin əvvəlində Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixi və coğrafiyasının qısa xülasəsi verilərək qeyd edilir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının yerləşdiyi coğrayi ərazi strateji cəhətdən əlverişli olduğuna görə bura dəfələrlə işğalçı hökmdarların, qaniçən sərkərdələrin döyüş meydanına çevrilmiş, bu ərazi əsrlər boyu müxtəlif xalqların işğalı altında qalmışdır. Xalqımızın başına gətirilən fəlakətlər nəticəsində Azərbaycan ikiye bölünmüş və illər uzunluğunda İranla Rusiyanın işğalı altında qalmış, aparılan qərəzli siyasət nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycanın indiki ərazisindən ayrı düşmüş, bütöv Azərbaycanın parçalanmış bir hissəsinə çevrilmişdir. Odur ki, Naxçıvan MR-in ərazisi dörd tərəfdən İran İslam Respublikası, Türkiyə Cumhuriyyəti və Ermənistanın sərhədləri ilə əhatələnmişdir.

1920-ci ildə Azərbaycan Rusiya tərəfindən yenidən işğal olunduqdan sonra Naxçıvanda üç uezd və on iki dairə təşkil olunmuş, sonra uezdlər ləğv olunmuş və 1925-ci ildə dairələrin sayı 10-a çatdırılmışdır. 1926-cı ildə Naxçıvan MSSR (Muxtar Sovet Sosialist Respublikası) 8 dairəyə – Baş Nəraşen, Qıvraq, Tunbul, Nərimanov, Əbrəqunus, Culfa, Parağa və Ordubad dairələrinə bölünmüş və Şərür, Naxçıvan, Culfa və Ordubad rayonlarına ayrılmışdır. 1930-cu ilin birinci yarısında bu rayonlara daha iki müstəqil rayon – Şahbuz və Əbrəqunus rayonları əlavə edilmiş, beləliklə, Muxtar Respublikada altı rayon olmuş və 1948-ci ildə

Əbrəqunus rayonu Culfa şəhəri ilə birləşdirildikdən sonra Naxçıvan MSSR inzibati cəhətdən beş rayona bölünmüşdür¹.

1991-ci ildə SSRİ dağıldı və Azərbaycan müstəqillik əldə etdi. Bundan sonra Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası adından «Sovet Sosialist» sözləri çıxarıldı və Naxçıvan Muxtar Respublika adlandırıldı. 1994-cü ildə Naxçıvan MR-in inzibati ərazi bölgüsündə Sədərək, 2004-cü ildə isə Kəngərli rayonları yaradıldı. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublika kimi Babək, Şərur, Culfa, Ordubad, Şahbuz, Sədərək və Kəngərli rayonlarını özündə birləşdirir.

Fəsilə göstərilir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik xəritəsi çox zəngindir. Dünyanın bütün ərazilərində olduğu kimi, bu ərazidə də hər bir cisim, hadisə, obyekt və s-nin öz adı var. Bu adlar tarixi inkişafın məhsulu olub xalqımızın təşəkkül tarixinin öyrənilməsində ən qiymətli qaynaqlardır. Ona görə dilimizdəki onomastik vahidlərin toplanılıb linqvistik tədqiqata cəlb edilməsinin çox böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır.

Əsərdə onomastik vahidlərin etnonim, antroponim, toponim, hidronim, zoonim, fitonim və ktematonim kimi növlərinin dilin leksik sistemindəki mövqeyi açıqlanır və bu vahidlərin Naxçıvan ərazisində məhsuldar şəkildə işləndiyi qeyd olunur.

I fəslin "**Naxçıvanın toponim və hidronimlərinin tədqiqi tarixindən**" adlanan yarım fəslində ərazidəki coğrafi adların öyrənilməsinə dair qaynaqlar araşdırılıb sistemləşdirilir.

Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə Naxçıvan şəhəri bizim e.ə. 1539-cu ildə mövcud imiş. Həmin dövrdən başlayaraq son zamanlara qədər Naxçıvanın coğrafi adları ilə bağlı elə bir məlumat yoxdur. Yalnız eramızın ilk minilliyindən başlayaraq qədim ərəb, yunan, erməni mənbələrində² Yaqut Həməvinin "Муджам ал-Булдан", Həmdullah Qəzvinin "Нузхат ал-кулуб"³, Şərəfəddin Əli Yəzdinin "Zəfərnəmə"⁴, E.Cələbinin "Книга путешествия", "Səyahətnəmə" əsərlərində⁵, bir sıra

¹ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII c., Bakı: 1983, s. 171; Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası, Bakı: Elm, 1975, s. 7-28.

² Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VII c., Bakı: 1983, s. 170.

³ Якут Ал-Хамави. Муджам ал-Булдан (сведения об Азербайджане). Хамдаллах Қазвини, Низхат ал-кулуб (материалы по Азербайджану), Баку: Элм, 1983.

⁴ Şərəfədin Əli Yəzdi, Zəfərnəmə, Bakı: Azərneşr, 1996.

⁵ Челеби Э. Книга путешествия, Вып. 3. Москва, 1983; Yenə onun. Səyahətnəmə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr), Bakı: Azərneşr, 1997.

Avropa, rus səyyahları və diplomatlarının yol qeydlərində¹ Naxçıvan ərazisi ilə bağlı bəzi yaşayış məntəqə, yer-yurd, çay və göl adları çəkilsə də, bu adların mənə açımı haqqında danışılmamışdır.

Naxçıvanla bağlı coğrafi adlar haqqında əsas məlumatların verilməsi XVIII-XIX əsrlərə aiddir. Belə ki, 1727-ci ildə Osmanlılar tərəfindən tərtib edilmiş "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" əsərində tariximiz, dilimiz və bugünkü tədqiqat üçün qiymətli olan bəzi adlar haqqında məlumat verilir².

Naxçıvanın bəzi coğrafi adları haqqında vacib və önəmli məlumatlar XIX əsr rus dilli tədqiqat əsərləri və ensiklopedik lüğətlərdə də öz əksini tapır. Belə ki, V.Q.Qriqoryevin 1833-cü ildə Sankt-Peterburqda çap etdirdiyi "Статистическое описание Нахичеванской провинции", İ.Şopenin "Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи." adlı statistika xarakterli əsərlərində dilimizin tarixi onomalogiyasının öyrənilməsi baxımından qiymətli materiallar vardır³.

XIX əsrdə rus dilli qaynaqlardan biri olan "Энциклопедический словарь" əsərində də Naxçıvan, Ordubad, Culfa adlarına ermənipərəst mövqedən toxunulur⁴.

Naxçıvanın onomastik vahidlərinin öyrənilməsi əsasən, XX əsrin ortalarından başlanılmışdır. Düzdür, hələ keçən əsrin 20-ci illərində M.Vəliyev (Baharlı) "Azərbaycan" adlı kitabında dilimizin, tariximizin öyrənilməsində toponimlərin rolunu yüksək qiymətləndirmiş, ərazidəki Kəngərli, Xalac, Bəydili, Dəmirçilər, Şahtaxtı, Kotam, Kilit, Sirab, Xəlilli kimi adlarla bağlı mülahizələrini söyləmişdir⁵.

1970–2002-ci illər ərzində dilçi, tarixçi və coğrafiyaşünas alimlərdən A.Axundov, A.Qurbanov, Q.Qeybullayev, B.Budaqov, T.Əhmədov, Q.Məşədiyev, V. Əliyev və başqaları müxtəlif kitab və məqalələrində ərazidəki coğrafi adların bir qismi haqqında dəyərli fikirlər söyləsələr də, bu istiqamətdə ardıcıl iş aparmamışlar⁶. Nəticədə Naxçıvanla bağlı heç

¹ Путешественники об Азербайджане, Том 1, Баку: Из-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1961.

² Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı: Sabah, 1997.

³ Статистическое описание Нахичеванской провинции, Санкт-Петербург: 1833; Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: 1852.

⁴ Энциклопедический словарь, Том X (20), С.-Петербург: 1893; Том XX (40), 1897; Том 43, 1897.

⁵ Vəliyev (Baharlı) M. Azərbaycan (Fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi öçerk), Bakı: Azərbaycan, 1993.

⁶ Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı: Gənclik, 1983; Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı: 1988; Qeybullayev Q. Топонимия Азербайджана, Баку:

olmasa konkret bir kateqoriya sistemli şəkildə öyrənilməmiş və ərazinin onomastik mənzərəsi haqqında tam təsəvvür yaranmamışdır. Həmin mövzu xüsusi araşdırma kimi ilk dəfə bu dissertasiyada öz əksini tapır.

I fəslin "**Naxçıvan toponim və hidronimlərinin dil mənsubiyyəti**" adlı yarımfəslində göstərilir ki, Naxçıvan ərazisindəki toponim və hidronimlər xalqımızın milli ünvanıdır. Burada yaşayan əhali bu ünvana azərbaycanlı möhürünü bəşəriyyətin məskən saldığı ilk günlərdən vurub. Bu toponim və hidronimlər xalqın qanı ilə yoğrulmuş milli adlardır. Bu adların doğum yeri Naxçıvan, nəslə, kökü Azərbaycandır. Ancaq tarixi səbəblər üzündən yüzilliklər boyu yadellilərin aramsız hücumlarına məruz qalıb ərəb, monqol, İran və rus işğalı altında olan Naxçıvanda az da olsa, həmin xalqlarla bağlı coğrafi adlar yaranmışdır. Bu adlar heç də xalqın arzu və istəyi ilə yox, zamanın hökmü ilə əmələ gəlmiş, əksəriyyəti müvəqqəti xarakter daşımış, çox az bir qismi isə həmin xalqlardan günümüzə «erməğan» qalmışdır. Zaman keçdikcə bu adların bir qismi üz qabığını dəyişsə də, kökündəki əlamətə görə onların mənşəyini açıqlamaq olur, bir qisim onomastik vahid isə tarixi inkişaf prosesində müəyyən fonomorfoloji dəyişikliyə uğradığından onların ilkin variantlarını bərpa etmək olmur. Elə bu səbəbdən də bəzi toponim və hidronimlərin mənşəyi güman və fərziyyələr çərçivəsindən kənara çıxa bilmir, yaxud uydurma etimologiyaya əsaslanır.

Naxçıvan ərazisində toponimlərə nisbətən hidronimlərin mənşəyi daha sabit və şəffafdır. Əsərdə toponimlərin əksəriyyətinin bütün çoxluğu Azərbaycan-türk mənşəli olduğu qeyd edilməklə yanaşı, ərazidəki ərəb, İran və monqol mənşəli toponimlər haqqında fikir və mülahizələr söylənilir və belə nəticəyə gəlinir ki, dilimizdə ərəb mənşəli toponimlərin tarixi VII əsrdən, monqol köklü coğrafi adların yaranma tarixi isə XIII əsrdən başlanır.

Onu da qeyd etmək ki, Naxçıvanın toponim və hidronimləri funksional-struktur tipi və leksik semantik mənalara görə tamamilə eyni xüsusiyyətə və eyni quruluşa malik deyildir. Ona görə bu adlar haqqında ayrı-ayrı fəsillərdə danışmaq qarşıya məqsəd qoyulur.

Tədqiqat işinin II fəslə "**Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri**" adlanır və bu fəsil beş yarımfəslə ayrılır.

"*Oykonimlərin lingvistik xüsusiyyətləri*" adlanan birinci yarımfəsildə Naxçıvan toponimlər sisteminin əsas tərkib hissəsini təşkil edən oykonimlər haqqında söhbət açılır. Aydın olur ki, Naxçıvan ərazisinin oykonimləri öz zənginliyinə görə diqqəti cəlb edir. Bu adların nə zaman yarandığı bizə məlum deyil. Onların yaranması mürəkkəb tarixi proses nəticəsində, müxtəlif zaman məkanında baş verib. Ona görə belə adları toplamaq, onların yaranma yollarını açıqlamaq, həmin adları xalqımızın, dilimizin mənəvi abidələri kimi tədqiq etmək keçmişimizlə bu günümüz arasında mənəvi körpü yaradır.

Naxçıvanın oykonimləri tarixi hadisələrin şahididir. Zamanın hökmü ilə bu ərazi uzun müddət Osmanlı imperiyasının, İran və Rusiyanın işğalı altında qalmış, müxtəlif dövrlərdə Naxçıvanın ərazi inzibati bölgüsündə aparılan dəyişikliklər nəticəsində yaşayış məntəqələrinin adı da, sayı da müxtəlif olmuşdur. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə 1727-ci ildə geniş bir ərazini əhatə edən Naxçıvan sancağı, Naxçıvan, Əlincə, Şair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyyə Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadcıran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisiyan, Dərələyəz adları ilə 14 nahiyəyə ayrılmış və 315 yaşayış məntəqəsindən ibarət olmuşdur¹.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Naxçıvan ərazisi, Naxçıvan və Ordubad okruqlarına, həmin okruqlar mahallara, mahallar isə kəndlərə bölünmüş və bu dövrdə ərazidə 163 kənd, bundan başqa onlarca dağılmış kənd olmuşdur². Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasında 214 yaşayış məntəqəsi mövcuddur ki, bunların 207-si kənd, 3-ü qəsəbə, 4-ü isə şəhər tipli yaşayış məntəqəsi adındır.

Dissertasiyanın bu yarımfəslində vaxtilə ərazidə yaşayış məntəqəsi kimi mövcud olmuş, sonralar təbii fəlakətlər, işğalçı müharibələr, köçürmələr nəticəsində adları passif fonda keçmiş: Oğuz daşı, Əyrək, Asrı, Qaradolaq, Qarasudərənlı, Badamqaya, Babalı, Sərav, Naxçedəniz, Moranşah, Zoğala, Qaraquş, Quşcu, Saracı, Qaraca, Zimmi keçidi, Hürməşin, Dərəşam, Qaladalı, Daşqışlaq, Cəbrayillı, Zəmətün, Sust, Tillək, Dərgəmlik, Sürəmlik, Billəva, Danzik, Bəydili, Şor, İşıqlar, Dibkənd, Qalacıq, Köcəri, Sərxu, Yaycı, Bəzəkli, Dərəlik, Güllücə, Kərəhmər, Qızıl Qışlaq və s. kimi keçmiş yaşayış məntəqə adları haqqında da məlumat verilmişdir.

¹ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı: 1997, s. 8.

² Статистическое описание Нахичеванской провинции, Санкт-Петербург: 1833, с. 77, 131-136, 195, 219.

Dissertasiyanın bu yarımfaslında «Naxçıvan Muxtar Respublikası şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən bir qisim keçmiş kənd adlarının bərpa edilməsi və yeni adlarla əvəz olunması haqqında ətraflı məlumat verilir.

Əsərdə həm passiv fonda keçən, həm də bu gün mövcud olan oykonimlərin əmələgəlmə, yaranma yolları, leksik-semantik xüsusiyyətləri və mənşəyi dillilik, tarix və coğrafi baxımdan tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu məqsədlə II fəslin ikinci yarımfaslında aşağıdakı topoformantlar vasitəsilə yaranan oykonimlər sistemləşdirilir:

a) *Kənd topoformantı ilə*: kənd sözü bir qisim şəxs, tayfa, etnik adı bildirən sözlərə artırılaraq oykonim yaratmağa xidmət edir: Cəlilkənd, Dərəkənd, Kürkənd, Mahmudkənd, Şahbuzkənd və s.

b) *Oba topoformantı ilə*: Oba sözü Naxçıvan dialektində «yay və qış fəsillərində elatın müvəqqəti yerləşdiyi yer» mənasında işlənir. Məlumdur ki, respublikamızda maldarlıq və heyvandarlığın inkişafı ilə əlaqədar salınan belə müvəqqəti yaşayış məntəqələri tədricən daimi yaşayış məskənlərinə çevrilmişdir. T. Əhmədovun yazdığına görə bu hal Azərbaycanın Xacmaz və Qusar əraziləri üçün daha xarakterikdir¹.

Naxçıvan ərazisində *oba* sözünün köməyi ilə yaranan kənd adları aşağıdakılardır: Mahmudoba, Aşağı Uzunoba, Yuxarı Uzunoba.

c) *Dizə topoformantı ilə*: Dizə İran dillərinə məxsus söz olub Azərbaycan onomastikasında işlənən ən qədim vahidlərdən biridir. T. Əhmədov bu sözə bağlı bir çox fikirləri araşdırır və V.V. Radlova əsaslanaraq belə nəticəyə gəlir ki, dizə sözü bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində «kənd» mənası bildirir². Doğrudan da dizə sözü ta qədim zamanlardan günümüzədək həmin mənanı özündə saxlayır. Elə bunun nəticəsidir ki, XVIII-XIX əsrlərdə ərazidə Dizə, Məmmərzəbəy Dizə, Kərimbəy Dizə, Sübhanverdi Dizə, Oruc Dizə, Kələntər Dizə, Mirzə Tağı Dizəsi, Mirzə Həsən Dizəsi, Məşdəm Sultan Dizəsi, Hüseynəli bəy Dizəsi, Xudaverdi Dizə, Alaverdi Dizə adlı yaşayış məntəqələri olmuşdur³. İndi isə ərazidə *dizə* komponentli Dizə, Qoşadizə, Kələntər Dizə, Nəcəfəlidizə, Kalbaoruc Dizə kimi oykonimlər mövcuddur.

ç) *Qışlaq komponentinin köməyi ilə*: Dilimizdə qışlaq sözü «qışı keçirmək üçün bina və s. olan yer: oba, kənd» mənasında işlənir. Qışlaq komponentli oykonimlər Azərbaycanın şərq zonası üçün daha çox

¹ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, BDU-nın nəşri, 1991, s. 178.

² Əhmədov T. El-obamızın adları, Bakı: Gənclik, 1984, s. 50-51.

³ Статистическое описание Нахичеванской провинции, Санкт-Петербург: 1833, s.186, 228, 235.

səciyyəvidir. Belə ki, respublikada «55 qışlaq formantlı məntəqə adından 24-ü Quba-Xaçmaz zonasındadır»¹.

1727-ci ildə Naxçıvan sancağında əsasən aran kəndləri əhatə edən Qışlağat nahiyyəsi, o cümlədən Canıqışlağı, Ərəfsağı qışlağı, Xoşlu qışlağı, Qızılca qışlağı, Abbas qışlağı, Nəcəf qışlağı, Yüzbaşı qışlağı, Çinar qışlağı, Hüseyn qışlağı, Gəray qışlağı, Pirverdi qışlağı, Mirzə Əli qışlağı, Babakı qışlağı adlı yaşayış məntəqələri var imiş². Ancaq sonralar bu kəndlərin bir qismi mövsümi yaşayış yerlərindən daimi yaşayış məskənlərinə çevrilmiş, bir qisminin adı dəyişdirilmiş, yaxud unudulub hafizələrdən silinmişdir. Hazırda ərazidə Aşağı Qışlaq, Yuxarı Qışlaq, Qızıl Qışlaq və Güney Qışlaq kimi kənd adları mövcuddur.

d) *Abad topoformantı*. Abad sözü birinci növ ismi söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi işlənərək, əsasən, şəxs adlarına qoşulur və yaşayış məntəqəsinin kimə məxsus olduğunu və ya kim tərəfindən salındığını bildirir. Ərazidəki Cavidabad, Şəkərabad, Nəzərabad, Əliabad, Gülsənabad (Babək rayonu), Salahabad (Şərur rayonu), Heydərabad (Sədərək rayonu) kimi adlar buna misal ola bilər.

e) *Var topoformantı*. Var sözü abad topoformantına yaxın söz olub, daha çox «kənd», «yurd», «məskən» mənaları bildirir və Naxçıvan ərazisində Didivar və Hacıvar adlarında özünü göstərir. "Azərbaycanın digər zonalarında bu leksemin iştirakı ilə 20 oykonim yaranmışdır"³.

ə) *Xana topoformantı*. Fars dilində «ev» mənasında işlənən xana şəkilçisinin köməyi ilə yaranan oykonim təkcə Yamxana adında müşahidə olunur.

f) *Qala topoformantı* özünü Çalxanqala və Oğlanqala adlarında yaşadır.

g) *Gah komponentinin* köməyi ilə yaranan oykonim yalnız Xanəgah adında əks olunur.

Tədqiqat işinin II fəslinin birinci yarımfəslinin üçüncü bəndində: Alışar, Asrı, Arbatan, Bəyəhməd, Bist, Biçənək, Çəsməbasar, Çərçiboğan, Dərəşam, Dərgəməlik, Dəmirçi, Gilançay, Gömür, Gümüşlü, Keştaz, Kərki, Kərimbəyli, Kilit, Kolanı, Qaradolaq, Qortçulu, Qoruqlar, Ləkətağ, Mərəlik, Muğanlı, Naxçədəniz, Nəzərabad, Nəhəcir, Nursu, Nuhdabanı, Paradaş, Rəməşin, Sərxanlı, Sərcu, Siyaqut, Şada, Tillək, Üstüpu, Vənənd, Yayı, Zeyvə kimi oykonimlərin mənşələri polemik şəkildə tədqiq edilərək bu haqda inandırıcı ehtimal və mülahizələr irəli sürülür.

¹ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı: BDU-nın nəşri, 1991, s. 178.

² Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı: 1997, s. 28-30, 328-329.

³ Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, 1991, s. 179

II fəslin birinci yarım fəslinin dördüncü bəndində **oykonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri** araşdırılaraq belə qənaətə gəlinir ki, Naxçıvanın oykonimləri tarixin ayrı-ayrı zamanlarında tayfa və tayfa birləşmələrinin yaranması, qəbilə və tayfaların tirələrə bölünməsi, işğalçı hökmdarların hücumu, yeni şəhər, kənd, binə və obaların salınması, əhalinin bir yerdən başqa yerə köçürülməsi, məşğuliyyəti, ictimai-siyasi və iqtisadi həyatı, yaşayış məntəqələrinin bir-birindən fərqləndirilməsi, ərazinin relyef quruluşu, bitki və heyvanlar aləminin zənginliyi ilə bağlı yaranmış və bu adlar əsərdə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

1. *Etnonim səciyyəli oykonimlər.* Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimiyası istər struktur-tipoloji, istərsə də lingvistik cəhətdən mürəkkəb olduğu kimi, məna və mənşəyinə görə də zəngin xüsusiyyətlərə malikdir. Bu toponimlərin böyük bir qisminin leksik tərkibini tarixin müxtəlif mərhələlərində ərazidə məskunlaşan alban, hun, oğuz, qıpçaq, kəngərli, peçenek, sak, xalac və s. kimi tayfa və tayfa birləşmələrinin adları təşkil edir.

a) *Kəngərli tayfa adları ilə bağlı yaranan oykonimlər.* Kəngərliilər Naxçıvanın ən qədim və köklü tayfalarından biridir. Onlar bizim eramız ilk yüzilliklərindən Naxçıvanın ictimai-siyasi həyatı, sonralar isə eyniadlı xanlığın idarə olunmasında mühüm rol oynamışdır. V.Qriqoryev və Q.Qeybullayevin verdikləri məlumata görə «kəngərliilər 20 böyük tayfa və 120 tirəyə bölünmüşdür»¹.

Kəngərliilərin tayfa və tirələri Naxçıvan şəhəri və onun ətraf kəndləri, eləcə də Azərbaycanın digər zonalarına yayılaraq bir çox coğrafi obyekt adlarının ünvanına çevrilmişdir. Dissertasiyada belə qənaətə gəlinir ki, Didivar, Ərəfsə, Xalxal, Keçili, Qarabağlar, Qaraxanbəyli, Sələsüz, Türkeş, Yurtçu, Mahmudoba, Külüs, Vayxır, Vayxır məzrəsi, Qahab, Məmmədrza Dizə, Kalbaoruc Dizə, Bulqan, Aşağı Qışlaq, Yuxarı Qışlaq, Qızıl Qışlaq və s. kimi oykonimlər kəngərli tayfalarının adları ilə bağlı yaranmışdır.

b) *Oğuz tayfa adları ilə bağlı yaranan oykonimlər.* Naxçıvan ərazisindəki oykonimlərin leksik tərkibində öz izini saxlayan tayfalardan biri də ulu əcdadımız, soy kökümüz olan oğuz tayfalarıdır. Oğuzlar çox qədim tarixə malikdir. M.Qaşqarlı (XI əsr) məşhur "Divani-lüğət-it-türk" adlı əsərində oğuzları Kınık, Kayığ, Bayundur, İva//Yiva, Salğur, Əfşar, Bektili, Bügdüz, Bayat, Yazğır, Eymur, Karabölük, Alkabölük, İgdir, Ürəgir//yürəgir, Totırka, Ulayıntuluğ, Tökər, Beçenek, Çuvaldar, Çepni, Çarukluk adları altında 22 tayfaya² bölür ki, həmin boy-tayfa adları

¹ Статистическое описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург: 1833, с.32: Qeybullayev Q. Azərbaycan toponimiyasında bəzi etnonimlər haqqında. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları, Bakı: Elm-1973 s. 29.

² Divani-lüğət-it-türk tərcüməsi, Cilt 1, Çevireni Besim Atabay, Ankara: Türk tarix kurumu basımevi, 1992, s.56.

dağlara, qayalara hopub yaşamış və bir qismi zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Elə buna görə də ərazidə Bəydili, Böyükdüz, Əyrək, Xalac, Qazancı, Qarahəsənli, Qaraçuq, Qarxun, Oğuz daşı və digər yaşayış məntəqə adları özünə yer tapmışdır.

2. *Antroponim səciyyəli oykonimlər*. Naxçıvan Muxtar Respublikası toponimiyasının bir qisminin leksik tərkibini də antroponim səciyyəli adlar təşkil edir. Məsələn: İbadulla kəndi, Məmməd Sabir kəndi. Şəkərabad, Əliabad, Nəzərabad, Salahabad, Heydərabad. Cəlilkənd, Mahmudkənd. Nəcəfəlidizə, Məmmədrza Dizə, Mahmudoba və s.

3. *Hidronim səciyyəli oykonimlər*. Dilimizdə bu tipli adlar hidrooykonimlər adlanır və Naxçıvan ərazisində Sirab, Aşağı Daşarx, Yuxarı Daşarx, Araz, Arpaçay adlarında öz əksini tapır.

4. *Fitonim səciyyəli oykonimlər*. Naxçıvan ərazisində bu tipli ad Badamlı onomastik vahidi ilə ifadə olunur. Bu ad badam bitki adına -lı sözdüzəldici şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranıb.

Dissertasiyanın II fəslinin ikinci yarıməfəslə **"Xoronimlərin lingvistik tədqiqi"** adlanır və dilimizdə ilk dəfə olaraq müəyyən inzibati ərazi bölgüsünə malik rayon və vilayət adları tədqiq edilir. Burada *Naxçıvan, Şərur, Babək, Ordubad, Culfa, Şahbuz* və *Sədərək* adları haqqında söylənilmiş fikirlər saf-çürük edilərək həmin adların etimologiyasının açılmasına təşəbbüs göstərilir.

Əsərin II fəslinin üçüncü yarıməfəslə **"Urbanonimlərin lingvistik təhlili"** adlanır. Urbanonimlər toponimlərin maraqlı növlərindən biri olub, topoqrafik obyektlərin – məhəllə, prospekt, küçə, döngə, meydan, park, bazar, bina, qala və s. adlarını bildirir. Urbanonimlər tarixin məhsuludur. Xalqımız minilliklər boyunca nə qədər şəhərlər, kəndlər salmış, binalar, məqbərələr, qalalar ucaltmış, hər məhəlləyə, hər küçəyə öz təfəkkür dünyası, peşə və məşğuliyyəti ilə bağlı adlar vermişlər. Məhəllələrə advermə ənənəsi Naxçıvan və Ordubad şəhərləri üçün daha xarakterikdir. Çünki orta əsr şərq şəhərlərində hər məhəllənin öz məscidi, hamamı, karvansarası olmasını nəzərə alsaq, Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində çoxlu məhəllə və məhəllə adları var imiş. V. Qriqoryev və İ.Şopenin verdiyi məlumata görə XIX əsrin ortalarında Naxçıvan şəhəri Əlixan, Şahab, Sarvanlar və Qurdlar adı ilə dörd kvartalə bölünürmüş¹.

XX əsrin 30-40-cı illərində Naxçıvan şəhərində 1. Sarvanlar, 2. Əlixan, 3. Qurdlar, 4. Şahab, 5. Gomayıl, 6. Ziyilarx, 7. Xoşulu, 8. Təkarmud, 9. Hacı Novruz, 10. Zaviyə, 11. Həsənəli bəy, 12. Xoylu, 13. Pırqəmiş, 14. Köhnə qala, 15. Qala, 16. Xıncov, 17. Göy Alı, 18. Cıdıllı bağ, 19. Söyüdlü bilan, 20. Xeyrabad, 21. Cuxur, 22. Buzxana, 23. Qızlar bulağı, 24. Çaparxanlı,

¹ Статистическое описание Нахичеванской провинции, Санкт-Петербург: 1833, с. 68; И.Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург: 1852, с. 447.

25. Oruc məhəlləsi, 26. Ambar məhəlləsi, 27. Mahmudağa, 28. Qarağac, 29. Dize, 30. Qoçaltı, Ordubad şəhərində isə Aşağı Ambaras, Yuxarı Ambaras, Kürdətal, Mingis, Səşəhər, Üçtərəngi, Qarahovuz başı, Kömür meydanı, Əngəc kimi məhəllə və meydan adları var imiş ki, bu adların əksəriyyəti indi də yaşamaqdadır.

Tədqiqat işində urbanonimlər leksik-semantik cəhətdən antroponimlər, etnonimlər, hidronimlər, fitonimlər əsasında yaranan adlar altında xarakterizə edilir, dini etiqad və təriqətlə, peşə, sənət və məşğuliyyətlə, ərazinin əlamət və forması ilə bağlı yaranan adlar linqvistik süzgecdən keçirilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası strateji cəhətdən yerləşdiyi coğrafi əraziyə görə əsrlər boyu müxtəlif işğallara məruz qaldığı üçün burada yaşayan insanlar əlçatmaz dağ zirvələri və dar keçidlərdə müşahidə qüllələri və çoxlu dağ qalaları ucaltmışlar. Ərazidə Əlincəqala, Oğlanqala, Qazançıqala, Çalxanqala, Vayxırqala, Babək qalası, Qarabağlar qalası, Ordubad qalası, Sədərək qalası, Nəhəcir qalası, Biləv qalası, Köhnə qala, Sum qalası belə qalalardandır. Bu qala adlarının mənşəyi, yaranması və əmələ gəlməsi müxtəlif dövrlərin məhsuludur. Dissertasiyada bu qala adlarının mənşəyi haqqında söylənilmiş fikirlərə münasibət bildirilir və yeni mülahizələr irəli sürülür.

Onu da qeyd etmək ki, urbanonimlərin bir qismi öz adını həm də eyniadlı ktematonimlərdə yaşadır. Maddi mədəniyyət abidələrinin tikintisi ilə əlaqədar urbanonimlərin bir qismi həm də ktematonimə çevrilir və bu qanunauyğunluq özünü məscid adlarında göstərir: Pirqəmiş məhəlləsi-Pirqəmiş məscidi, Əlixan məhəlləsi-Əlixan məscidi, Xoşulu məhəlləsi-Xoşulu məscidi (Naxçıvan şəhəri), Ambaras məhəlləsi-Ambaras məscidi (Ordubad şəhəri) və s.

Dissertasiyadan məlum olur ki, Naxçıvan ərazisində məscidlərə ad verilirərkən onun hər hansı şəhərə, məhəlləyə, kəndə aid olması, kollektiv və ya hər hansı şəxs tərəfindən tikilməsi, yaxud dini şəxslərin adının verilməsi diqqət mərkəzində saxlanılıb. Odur ki, Naxçıvanda məscidlərin bir qisminin adı şəxs adları ilə bağlıdır: Hacı Abutalıb məscidi, Dilbər məscidi, Eyvaz türbəsi, Məmmədhasən məscidi, Kərbəlayı Əkbər məscidi (Ordubad şəhəri), Qurbanlı məscidi, Bəyzadə məscidi (Sədərək rayonu), Əhməd paşa məscidi, Həzrəti Zəhra məscidi, Kazım Qarabəkir paşa məscidi (Naxçıvan şəhəri) və s.

Tədqiqat işinin II fəslinin dördüncü yarımfəslə **«Oronimlərin linqvistik əlamətləri»** adlanır. Burada Naxçıvan ərazisində mövcud olan oronimlər sosial-coğrafi və tarixi-linqvistik planda tədqiqata cəlb edilir. Məlum olur ki,

oronimlər daş yaddaşımız, əzəmət və vüqarımızdır. Dilimizdə bu adların öyrənilməsi həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən çox əhəmiyyətlidir.

Naxçıvanın oronimləri dil mənsubiyyətinə görə təmiz Azərbaycan – türk mənşəli adlardır. Buna da səbəb bu yurdun ulu əcdadımıza, xalqımızın ictimai-siyasi, iqtisadi və təsərrüfat həyatında mühüm rol oynayan türk mənşəli tayfa və tayfa birləşmələrinə məxsus olması, hər daşda, qayada milli imzaların yaşamasıdır.

Əsərin II fəslinin dördüncü yarım-fəslinin ikinci bəndində Naxçıvan ərazisində mövcud olan: Ağdağ, Ağqaya, Almalı dağı, Arısu dağı, Bağbaşı dağı, Bağırsaq dağı, Bəyəhməd dağı, Biçənək aşırımı, Camışölən dağı, Cın dağı, Dağdağanlı dağı, Dik dağı, Duz dağı, Əlincə dağı, Ərdağ, Gəmiqaya, Əshabül-kəhf dağı, Haçadağ, Günorta qayası, Kəngərli düzü, Qazangöldəğ, Qapıcıq zirvəsi, Qaraquş dağı, Qaranquş yaylağı, Qara yoxuş, Qaraçoban düzənliyi, Qatar daş, Qırmızı dağı, Qırmızı torpaq, Qırxlar dağı, Mərgili yurdu, Motal qaya, Nəbi səngəri, Ordu yurdu, Ömər dərə, Pələngli dağı, Sakkarsu aşırımı, Salvartı dağı, Sat dağı, Soyuqdağ, Teymur yurdu, Uçqardaş dağı, Yağlı dərə, Yemişanlı dağı, Zəngəzur dağı silsiləsi kimi adların etimologiyası açıqlanır və oronimlər leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırılır.

a) *Süxurların rənginə və tərkibinə görə yaranan oronimlər.* Naxçıvan dağları rəngini təbiətdən almışdır. Bu rənglərin hər birinin öz çaları, öz mənası vardır. Odur ki, insanlar dağlara, daşlara ad verəndə əvvəlcə ərazinin torpaq qatının rəng və tərkibinə diqqət yetirmişdir. Məsələn: Qaradaş (Keçili kəndi, Şahbuz), Qara qaya (Üstüpu kəndi, Ordubad), Ağ qaya dağı, Qızıl dağı (Cəhri kəndi, Babək), Qırmızı kəmərlər dağı (Gilançay kəndi, Ordubad), Göydağ (Sədərək) və s.

b) *Görünüşü, oxşarlığı və formasına görə verilən adlar.* Belə adlar ərazidə üstünlük təşkil edir: Haçadağ, Miz təpə, Qılınç daş, Qatar daş (Culfa), Dələk daş, Göbək təpə (Şahbuz) və s.

c) *Antroponim səciyyəli oykonimlər* ərazidə Eyvaxan dağı (Şərur), Vəlidag (Sədərək), Nəbi səngəri (Ordubad) və s. kimi adlarla səciyyələnir.

ç) *Etnonimlər əsasında yaranan oronimlərə* Sat dağı, Cinnər dağı (Ordubad), Kəngərli düzü (Kəngərli), Biçənək aşırımı (Şahbuz) və s. kimi nümunələri misal göstərmək olar.

d) *Fitonimlər əsasında yaranan oronimlər* ərazidə onomastik lüğətin zəngin layını təşkil edir: Arpa dərəsi, Alçalı dərə (Ordubad), Düyü təpəsi, Çadır dağı, Dağdağanlı dağı, Yarpızlı dərə (Culfa) və s.

e) *Zoonimlər əsasında yaranan oronimlər.* Belə adlar ərazidə məhsuldar şəkildə işlənir. Məsələn: Qurd darvazası (Sədərək), Dəvə yatağı,

Kəklik qayası (Culfa), Donuz qalası, Tülkü təpəsi (Babək), Dəvəboynu təpəsi (Şahbuz) və s.

Oronimlərin maraqlı və tədqiq olunmamış növlərindən biri speleonimlərdir. **Speleonim** yunanca *speleon* və *onum* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. Təbii yolla yaranan mağara, kaha, zağa, oyuy, yeraltı yol, uçurum, quyu və s. adlarını bildirir. Ərazidə mövcud olan: Əshabül-kəhf mağarası, Dərəşam mağarası, Salaxan mağarası (Babək rayonu), Dibsiz zağa (Tənənəm kəndi, Şərur), Daş qala (Sirab kəndi, Babək), Beş kaha, Toglu kahası (Keçili kəndi, Şahbuz), Koroğlu zağası (Babək rayonu), Şalqamın zağası (Havuş kəndi, Şərur), Fərhad evi (Şahbuz rayonu), Nərgiz otağı (Bist kəndi, Ordubad) kimi adların bir qismi tədqiq olunaraq onların mənə açımı haqqında fikir və mülahizələr söylənilir.

Drimonimlər də oronimlərin tədqiqata ehtiyacı olan növlərindəndir. Bu söz yunanca *drimos* sözündən yaranıb meşə, meşə zolağı, kolluq, cəngəllik və s. adlarını bildirir. Belə obyekt adları coğrafiyaya dair əsərlərdə öz əksini tapsa da, lingvistik cəhətdən tədqiq olunmayıb. Ərazidəki Batabat meşəsi, Xalxal meşəsi, Pirçuvar meşəsi, Tillək meşəsi, Xəlil meşəsi, Cəlil meşəsi və s. kimi adların tədqiqi maraqlıdır.

Dissertasiyanın II fəslinin beşinci yarımfaslı "**Dromonimlərin lingvistik xüsusiyyətləri**" adlanır. Dromonimlər toponimlərin maraqlı bir növü olub hava yolu, su yolu, yerüstü və yeraltı yol adlarını bildirir. İndiyə qədər dilçilik ədəbiyyatında bu adlar haqqında heç bir söz deyilməmiş, onlar lingvistik baxımdan tədqiqata cəlb olunmamışdır. Ona görə dissertasiyada dromonimlər ilk dəfə qruplaşdırılıb tədqiq olunur.

Məlumdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası yerləşdiyi coğrafi əraziyə görə Azərbaycanın qədim mədəniyyət və ticarət mərkəzlərindən biri, şərqlə qərb, şimala cənub arasında tranzit yolların keçid məntəqəsi olub. Buradan İrana, Hindistana, Orta Asiya şəhərlərinə, Çinə, Avropa ölkələrinə yollar keçmiş, Araz çayı boyunca karvan yolu uzanmışdır.

Naxçıvan ərazisi iri su hövzələri, okean, dəniz və böyük çaylarla əhatə olunmadığına görə burada su ilə bağlı yol adları yoxdur. Ərazidə əsas nəqliyyat yolları yerüstü, dəmiryolu və hava yollarıdır.

Yerüstü yol adları. Bu yollar Naxçıvan ərazisinin tarixi qədimdir. Burada ilk insan məskən saldığı gündən ətraf ələmlə əlaqə yaratmaq üçün cığırar salınmış, əsrlər boyu dəvə, at və qatırla şəhərdən-şəhərə, ölkədən-ölkəyə yollar açılmış zaman keçdikcə bu yollar araba yoluna uyğunlaşdırılmış və nəhayət, bugünkü şose yollarına çevrilmişdir.

Vaxtilə Naxçıvandan dünyanın əksər ölkələrinə gedən yollar keçmiş SSRİ zamanında məhdudlaşdırıldı. Burada ancaq Naxçıvan-Yerevan-

Qazax–Gəncə–Bakı; Naxçıvan–Yerevan–Qazax–Tiflis; Naxçıvan–Ordubad–Mehri–Mincivan–Bakı; Culfa–Təbriz (dövlət səviyyəsində) və s. kimi yollar fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Naxçıvan ərazisi yenə də tranzit yolların keçid məntəqəsi, körpü rolunu oynamağa başladı. İndi Türkiyə vasitəsilə bir sıra Avropa ölkələrindən Şərq ölkələrinə və əksinə gedən yollar Naxçıvandan keçir. Hazırda Naxçıvanda: Naxçıvan–Bakı şose yolu; Naxçıvan–Təbriz şose yolu; Naxçıvan–İqdir–İstanbul; Naxçıvan–Culfa–Ordubad; Naxçıvan–Şərur–Sədərək; Naxçıvan–Şahbuz və s. kimi yerüstü yol adları mövcuddur.

Dəmir yol adları. Naxçıvan ərazisində ilk dəmir yol xətti 1908-ci ildə çəkilib. Culfadan Yerevana çəkilən dəmir yolu Bakı–Tiflis–Yerevan xəttinə birləşdirilib və beləliklə, dilimizdə: Culfa–Naxçıvan–Yerevan–Tiflis–Bakı dromonimi yaranıb. 1941-ci ildə Culfa–Mincivan dəmir yolu çəkildikdən sonra isə Culfa–Mincivan–Bakı dəmiryolunun istiqaməti dəyişdirilib və Naxçıvan–Mincivan–Bakı dəmir yolu açılıb. Hazırda ərazidə aşağıdakı dəmiryol adları mövcuddur: Naxçıvan–Bakı dəmir yolu; Naxçıvan–Təbriz dəmir yolu.

Hava yolu adları. Bakı–Naxçıvan–Bakı hava yolu 1972-ci ildə açılıb. 1990-cı və 2004-cü illərdə Naxçıvanda təyyarə meydanı genişləndirildi və Naxçıvan–Bakı; Naxçıvan–Gəncə; Naxçıvan–Yevlax; Naxçıvan–Moskva–Samara istiqamətləri üzrə hava yolları açıldı.

Körpü adları. Naxçıvanda dromonimlərin əsas tərkib hissələrindən birini də körpü adları təşkil edir. Ərazidə körpülərə ad verərkən aşağıdakı cəhətlərə daha çox diqqət yetirilib.

a) Şəxs adları əsasında yarananlar: Ziya-ül-mülk körpüsü, Şah Abbas körpüsü, Kərim Kərimov körpüsü, Tavız körpüsü.

b) Şəhər və kənd adları əsasında yarananlar: Nəzərabad kənd körpüsü, Şəkərabad kənd körpüsü (Babək rayonu), Nursu kənd körpüsü, Qarababa kənd körpüsü, (Şahbuz rayonu), Aza kənd körpüsü, (Ordubad rayonu), Qazançı kənd körpüsü (Culfa rayonu), Sədərək körpüsü və s.

c) Çay adları əsasında yarananlar: Arpaçay körpüsü, Naxçıvançay körpüsü, Kotamçay körpüsü, Dübəndiçay körpüsü, Gilançay körpüsü və s.

Tədqiqat işinin III fəslı «**Naxçıvan hidronimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri**» adlanır və səkkiz yarımfəslə ayrılır. Bu fəsilə qeyd olunur ki, hidronim yunanca *hidro*-su və *onoma*- ad sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib və su ilə bağlı obyektlərin xüsusi adlarını bildirir.

Naxçıvan hidronimlər sisteminin əsas tərkib hissəsini çay, göl, su anbarları, bulaq, çeşmə, kəhriz, arx, kanal və s. adları təşkil edir.

Dissertasiyada ilk dəfə olaraq bu adlar haqqında məlumat verilməklə, onlar leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırılmış, hər bir adın etimologiyasının açıqlanmasına səy göstərilmiş və ərazinin hidronimləri bütövlükdə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

1. *Çay adları.* Naxçıvan MR ərazisi kiçik dağ çayları ilə zəngindir. Burada 400-ə qədər böyük və kiçik çay vardır ki, bunların da adları müxtəlif səciyyəlidir. Məsələn: Araz çayı, Arpaçay, Naxçıvançay, Əlincəçay, Ordu-badçay, Saqqarsu çayı, Dübəndi çayı, Quruçay, Əyriçay, Kükü çayı və s.

2. *Göl adları.* Naxçıvan MR ərazisində 20-dək təbii göl vardır. Bu göl adlarının hamısı dil mənsubiyyətinə görə türk mənşəlidir. Məsələn: Batabat gölü, Salvartı gölü, Göygöl, Böyük göl, Aslanlı göl, Bəylük gölü, Qoca göl və s.

3. *Su anbarlarının adları.* Naxçıvan ərazisində olan Araz su anbarı, Arpaçay su anbarı, Uzunoba su anbarı, Vayxır su anbarı, Sirab su anbarı, Nəhrəm su anbarı, Bənəniyar su anbarı və s. kimi onomastik vahidlər öz adlarını eyniadlı oykonim, oronim və hidronimlərdən almışdır.

4. *Bulaq, çeşmə və kəhriz adları.* Naxçıvan ərazisində çoxlu bulaq, çeşmə və kəhriz vardır.

a) *Kəhrizlər.* Azərbaycan Respublikasında olan dörd mindən artıq kəhrizin beş yüzdən çoxu Naxçıvandır ki, bunların da hər birinin öz adı var. Məsələn: Ağ göl kəhrizi, Bəydili kəhrizi, Zərganə kəhrizi (Qarabağlar kəndi, Şərur), Böyük göl kəhrizi, Sərin çeşmə kəhrizi, Şəril kəhrizi (Şahtaxtı kəndi, Şərur), Xırda xan kəhrizi, Kalba Vəli kəhrizi, Şıxəli kəhrizi (Qıvrax kəndi, Şərur) və s.

b) *Bulaqlar.* Naxçıvanlılar təbiətin ən böyük nemətlərindən biri olan bulaq suyundan geniş istifadə etmiş, bulaqlara qayğı ilə yanaşmış, təmiz, saf və keyfiyyətli olmasına görə bulaq suyunu yüksək qiymətləndirmişlər. Naxçıvan təbiətin elə bir guşəsidir ki, burada bulaqları saymaqla qurtarmaz. Ərazidə hər bir bulağın öz adı var. Məsələn: Zorbulaq, Söyüdlü bulaq, Şahbulaq, Heydər bulağı, Çinqilli bulaq, Şəfa bulağı, Axura bulağı, Qızlar bulağı, Turşsu, Yeddi bacı bulağı və s.

5. *Mineral su bulaqlarının adları.* Tükənməz mineral su mənbələrinə görə Naxçıvan ərazisi təbiətin ən varlı guşəsidir. Burada iki yüzdən artıq müxtəlif kimyəvi tərkibə malik mineral su mənbələri vardır: Badamlı mineral bulağı, Sirab mineral suyu, Vayxır mineral bulağı, Tivi mineral bulağı, Dərəlik mineral bulağı və s.

6. *Arx və kanal adları.* Naxçıvan hidronimlərinin tərkib hissəsinə ərazidə mövcud olan arx və kanal adları da daxildir. Hazırda burada irili-xırdalı minlərlə arx və kanallar vardır. Məsələn: Kənd arxı, Ana arx, El arxı, Böyük

arx, Aşağı arx, Yuxarı arx, Arpaçay-Sədərək kanalı, Vayxır-Uzunoba kanalı və s.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin yeddinci bəndində Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış Ağ bulaq, Acı bulaq, Axura bulağı, Camal qalası bulağı, Dərəşam suyu, Dərəşam bulağı, Çinni bulaq, Əyriçay, Halqa arx, Kalbalıxan çeşməsi, Karvan bulaq, Qanlı arx, Quşdan bulağı, Mədrəsə çeşməsi, Pir bulağı, Pıqqıldayan bulaq, Portdan bulaq, Şəfa bulağı, Yelsuyu bulağı və s. kimi hidronimlərin etimoloji təhlili verilmişdir.

Naxçıvanda hər bir su obyektinin öz adı var. Bu adlar tarixin müxtəlif zamanlarında yaranıb. İnsanlar belə advermədə daha çox təbiətin öz kəşfinə əsaslanıb və hər bir obyektə suyun dadına, təmizinə, əlamət və keyfiyyətinə, ərazinin bitki örtüyü, relyef quruluşuna və s. görə adlar veriblər. Odur ki, Naxçıvanın hidronimlər sistemində bir rəngarənglik, zənginlik özünü göstərir və bu səbəbdən də hidronimlər leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır.

1. *Antroponimlər əsasında yaranan hidronimlər.* Naxçıvandakı hidronimlərin əsas hissəsi antroponim səciyyəlidir. Hidronimlərin şəxs adı ilə ifadəsi xalqın mifoloji təsəvvürü, estetik dünyagörüşü, coğrafi obyektə advermə ənənəsi, məişəti və təfəkkürü ilə bağlı meydana gəlmiş tarixi bir ənənə kimi bu gün də yaşamaqdadır. Dilimizdə antropohidronimlər adlanan bu tipli xüsusi adlar bir qisim şəxs adı, fəmiya və təxəllüslərə **çay**, **göl**, **bulaq**, **kəhriz**, **arx** və **kanal** kimi hidrotoponimik adların artırılması yolu ilə əmələ gəlir. Bu fakt Ədilağa gölü (Naxçıvan şəhəri), Xanım Zeynəbin gölü (Qazançı kəndi, Culfa), Salman gölü, Hacı Baxşəlinin gölü (Qarabağlar kəndi, Şərur), Kalba Musa çeşməsi, Ağamalı çeşməsi, Əkbər xan kəhrizi, Şahbaz xan kəhrizi (Naxçıvan şəhəri), Mədinə bulağı, Həsən bulağı, Xıdır bulağı, Əlyar bulağı (Behrud kəndi, Ordubad), Məşədi Camalın bulağı, Qubadın bulağı (Nursu kəndi, Şahbuz), Hacı Cəfər kəhrizi, Kalba İsa kəhrizi (Qıvrıq kəndi, Şərur), Fərhad arxı, Şahingirey kanalı (Şərur rayonu), Məşdəli arxı (Yaycı kəndi, Culfa) və s. kimi adlarda öz ifadəsini tapır.

2. *Etnonimlər əsasında yaranan hidronimlər.* Ərazidə qeydə alınmış hidronimlərin bir qismi müxtəlif qəbilə, tayfa, nəsil, tirə, xalq və millət adları ilə ifadə olunur. Həmin tayfa və tayfa birləşmələri, əsasən, türkdilli etnoslar olub, bu və ya digər ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar tarixin müəyyən mərhələlərində bu ərazidə yaşamış və tayfa adlarını su obyektlərinə ünvanlamışlar: Bəydili tayfası-Bəydili bulağı, Tat tayfası – Tatın arxı, Süleymanlı tayfası-Süleymanlı kəhrizi (Qarabağlar kəndi, Şərur), Qaraqoyunlu tayfası- Qaraqoyunlu kəhrizi, Çinli tayfası – Çinli bulağı (Culfa rayonu).

3. *Oykonimlər əsasında yaranan hidronimlər.* Naxçıvanda hidronimlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ərazisində yerləşdiyi şəhərin, kəndin adı ilə adlandırılmasıdır: Naxçıvançay, Küküçay, Qarababaçay, Vənəndçay, Uzunoba gölü, Nehrəm su anbarı, Vayxır su anbarı və s.

4. *Oronimlər əsasında yaranan hidronimlər.* Naxçıvandakı hidronimlərin bir qismi də oronimik səciyyə daşıyır. Məsələn: Əlinəcəy, Darıdağ suyu, Xəznədərə çayı, Çadırdaş bulağı, Çinqılı bulağı.

5. *Zoonimlər əsasında yaranan hidronimlər.* Naxçıvan ərazisində qeydə alınmış zoonim tərkibli hidronimlər öz məhsuldarlığına görə fərqlənir: Aslanlı göl, Siçanlı çeşmə (Teyvaz kəndi, Culfa), Pələngli bulaq (Yuxarı Buzqov kəndi, Babək), Atdar bulağı (Aşağı Qışlaq kəndi, Şahbuz), Qaranquş bulağı, Kəklik bulaq (Nursu kəndi, Şahbuz), Qaranquş arxı (Titvi kəndi, Ordubad), Durnalı bulaq (Biçənək kəndi, Şahbuz) və s.

6. *Fitonimlər əsasında yaranan hidronimlər.* Naxçıvan ərazisində fitonimlər əsasında yaranan hidronimlər öz məhsuldarlığına görə fərqlənir və ərazinin zəngin florasını özündə əks etdirir: Zoğala çayı, Cacıqlı çayı, Alçalı bulaq (Culfa rayonu), Arpadərə çayı, Yoncalı çeşmə, Qanqallı gözü, Qamışlı bulağı, Gülbəsər kəhriz (Ordubad rayonu), Armudlu bulaq, Çimli göl, Cacıqlı bulaq, Yemişanlı bulaq, Söyüdlü bulaq, Baldırqanlı bulaq (Şahbuz rayonu) və s.

7. *Yerləşdiyi ərazidəki topraq qatının rənginə görə verilən adlar.* Ərazidə tədqiqata cəlb olunan hidronimlərin xarakterik cəhətlərindən biri də rəng bildirən **ağ, qara, sarı, qırmızı və boz** kimi sifətlərin köməyi ilə yaranmasıdır. Məlumdur ki, bu sifətlər coğrafi adların tərkib hissəsi kimi işlənərkən öz ilkin mənalarından çox, suyun dadı, tamarı, keyfiyyətini bildirən mənalar yaradır.

a) *Ağ sifətinin köməyi ilə yarananlar:* Ağ göl, Ağ bulaq kəhrizi (Qarabağlar kəndi, Şərur), Ağ bulaq (Gömür kəndi, Şahbuz; Kərməçataq kəndi, Babək), Ağ çay (Cəhri kəndi, Babək) və s.

b) *Sarı sifətinin iştirakı ilə yarananlar:* Sarı bulaq (Ərəfsə kəndi, Culfa; Nursu, Kolanı, Keçili, Güney Qışlaq kəndləri, Şahbuz), Sarı çeşmə (Saltaq, Qazancı, Milax, Teyvaz kəndləri, Culfa).

c) *Qara sifətinin köməyi ilə yarananlar:* Qara göl (Qarabağlar kəndi, Şərur), Qaradərəçay (Culfa rayonu), Qara çay (Cəhri kəndi, Babək), Qara bulaq (Kolancı kəndi, Şahbuz).

ç) Naxçıvanda *qırmızı, boz, ala, göy* çoxmənalı sifətlərinin köməyi ilə yaranan su obyektı adları da mövcuddur: Qırmızı bulaq (Biçənək kəndi, Şahbuz), Göyala gölü (Qarabağlar kəndi, Şərur), Boz bulaq (Nursu kəndi, Şahbuz), Göy bulaq (Güney Qışlaq kəndi, Şahbuz) və s.

8. *Yerləşdiyi ərazinin relyef quruluşuna görə verilən adlar:* Çinqılı bulaq (Keçili kəndi, Şahbuz), Növdərə çayı (Üstüpu kəndi, Ordubad), Çala

bulaq, Daşdı bulaq (Güney Qışlaq kəndi, Şahbuz), Çəmən bulaq (Camaldın kəndi, Culfa).

9. *Ərazinin hansı hissəsində yerləşdiyinə görə verilən adlar*: Aşağı göl, Yuxarı çeşmə (Milax kəndi, Culfa), Çuxur çeşmə kəhrizi (Ordubad şəhəri).

10. *Hidronimik oxşarlığı, həcmi, əlaməti və formasına görə verilən adlar*: Bağışaqdərəçay (Sədərək), Xırda çay (Tivi kəndi, Ordubad), Balaca göl (Qızılcə kəndi, Culfa), Əyri çay (Bist kəndi, Ordubad), Portdan bulaq (Salvartı yaylağı, Şahbuz), Tirtır bulaq (Gal kəndi, Culfa).

11. *Müalicəvi əhəmiyyətinə görə*: Yel suyu (Şahbuz və Ordubad rayonları). Qotur su, Yelsuyu bulağı, Nəhəcir suyu, Qızdırma bulaq (Culfa rayonu) kimi adlar suyun müalicəvi əhəmiyyətinə görə verilib.

12. *Suyunun dadı, tərqi, istə və soyuqluğuna görə verilən adlar*: Soyuq bulaq, Turşu bulağı (Biçənək kəndi, Şahbuz), Buz çeşmə (Bist kəndi, Ordubad), Sərin çeşmə (Şahtaxtı kəndi, Şərur).

13. *Suyunun azlığı və ya çoxluğuna görə verilən adlar* aşağıdakı onomastik vahidlərlə səciyyələnir: Sulu göl (Teyvaz kəndi, Culfa), Quru çay (Yaycı kəndi, Culfa), Gur bulaq (Güney Qışlaq kəndi, Şahbuz), Zinə bulaq (Şahbuzkənd) və s.

14. *Peşə və sənət adı ilə bağlı yaranan hidronimlər*: Dabbaqxana çeşməsi (Naxçıvan şəhəri), Dabbaqxana çayı (Ordubad), Dəlləkli gölü (Şərur) və s.

15. *Titul, rütbə, vəzifə adı ilə bağlı yaranan hidronimlər*: Xan bulağı, Şahlıq arxı, Xanlıq arxı (Şərur), Bəylik gölü (Teyvaz kəndi, Culfa).

16. *Baş vermiş hadisə ilə əlaqədar yaranan hidronimlər*: Qanlı göl (Kükü, kəndi, Şahbuz), Qan arxı (Vənənd kəndi, Ordubad), Səfərolən gölü (Cəhri kəndi, Babək) və s.

17. *Say komponentli hidronimlər*: Ərazidə bu yolla yaranan hidronimlər geniş yayılıb: Qırxkoma kəhrizi (Məzrə kəndi, Babək), Qırxayaq çeşməsi (Ordubad şəhəri), Yeddi çeşmə (Pəzməri kəndi, Ordubad), Yeddi bacı bulağı (Nursu kəndi, Şahbuz), Qoşa bulaq (Kəcili kəndi, Şahbuz), Tək bulaq (Aşağı Qışlaq kəndi, Şahbuz) və s.

Dissertasiyanın dördüncü fəslə **"Toponim və hidronimlərin bəzi fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri"** adlanır və səkkiz yarımfəslə ayrılır. Bu fəslin birinci yarımfəslindən aydın olur ki, toponim və hidronimlərin müxtəlif heca tərkibinə malik olması onların xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

Təkhəcalı oykonimlər: Gal (Culfa), Bist (Ordubad) və Xok (Şərur) kimi adlarda özünü göstərir.

İkihecalı oykonimlər: Qarxun, Qıvraq, Dizə, Zeyvə, Yurtçu, Keştaz, Günnüt, Maxta, Püsyən, Xələc, Havuş (Şərur), Nəhrəm, Araz, Cəhri, Vayxır, Sirab, Küznüt, Məzrə, Payız, Tumbul, Xalxal, Xıncab (Babək), Behrud, Dizə, Disər, Dəstə, Vənənd, Kotam, Kilit, Nürgüt, Nüsnüs, Tivi, Unus (Ordubad), Dizə, Yaycı, Kırna, Göynük, Milax, Saltaq, Teyvaz (Culfa), Kükü, Külüs, Türkeş, Şada (Şahbuz), Kərki (Sədərək).

Üçhecalı oykonimlər. Naxçıvan ərazisi üçün xarakterikdir: Alışar, Axura, Arbatan, Axəməd, Arpaçay, Babəki, Qabıllı, Qarabürç, Qortçulu, Dəmirçi, Muğanlı, Sərxanlı, Şahtaxtı (Şəhur), Kələki, Gilançay, Nəsirvaz, Parağa, Üstüpu, Vələver (Ordubad), Kültəpə, Şıxmahmud, Xəlilli, Hacıvar, Badaşqan, Böyükdüz (Babək), Badamlı, Biçənək, Kəcili, Sələsüz, Kolanı (Şahbuz), Əlinçə, Ərəzin, Göydərə, Ləkətağ, Nəhəcir (Culfa) və s.

Dördhecalı oykonimlər, əsasən, ikikomponentli sözlərdən ibarət olur. Bənəniyar, Qarabağlar, Əbrəqunus, Qarababa, Kərməçataq, Qoşadiza, Nəzərabad, Çəsməbasar, Çalxanqala, Çərçiboğan, Əliabad və s.

Beş və daha çox hecalı oykonimlər Qaraxanbəyli, Qarahəsənli, Ərəb-yengicə, Muğancıq Mehrab, Muğancıq Müslüm kimi adlarda öz əksini tapır.

Morfoloji yolla yaranan toponim və hidronimlər. Tədqiqatın dördüncü fəslinin ikinci yarım fəsilə morfoloji üsulla yaranan toponim və hidronimlərə həsr olunub. Bu yolla söz yaratma prosesi haqqında danışan S.Cəfərov yazır ki, bu proses öz mahiyyəti etibarilə sintaktik yolla sözlərin əmələgəlmə prosesinin müəyyən bir inkişaf dərəcəsini təşkil etsə də, dilimizin bu günkü səviyyəsində o qədər mürəkkəbləşmiş və özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb etmişdir ki, tam mənası ilə mənşəyindən uzaqlaşaraq söz yaradıcılığı sistemində xüsusi bir proses kimi formalaşmışdır¹. Bu baxımdan Naxçıvan ərazisində morfoloji yolla yaranan toponim və hidronimlər geniş yayılmışdır. Belə sözyaratma prosesində aşağıdakı şəkilçilər fəal iştirak edir.

a) *-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi.* Dilimizdə müxtəlif mənə xüsusiyyətləri yaradan bu şəkilçi toponim və hidronimlərin formalaşmasında da iştirak edir. *Oykonimlər:* Xəlilli, Qaraxanbəyli (Babək), Qarahəsənli, Sərxanlı, Kərimbəyli, Həməzli, Bəhrüz Kəngərli, Qabıllı, Qortçulu, Ələkli, Gümüşlü (Şəhur) və s.

Bu yolla yaranan oykonimlər Azərbaycanın digər bölgələri, eləcə də Cənubi və Qərbi Azərbaycanda geniş yayılmışdır: Ağabəyli (Ağsu, Ağcabədi), Babalı, Babaxanlı (Cəlilabad), Bayramlı (Tovuz, Saath), Mahmudlu (Qubadlı, Cəbrayıl), Almalı (Qax, Daşkəsən), Qaraqaşlı (Ağdam, Ağsu, Dəvəçi), Çinarlı, Çöllü, Şamlı, Aslanbəyli, Şahsevərli, Qaradağlı, Sarıbəyli, Muradlı, Seyidbəyli, Qəhrəmanlı, Səfərli, Teymurlu (Cənubi Azərbaycan), Aydınlı, Ayazlı, Alçalı, Almalı, Qaraqoyunlu (Qərbi Azərbaycan)².

¹ Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU-nun nəşri, 1960, s.24

² Əliyev V. Azərbaycan toponimiyası. Bakı: Nurlan, 1999, s. 202; Gültekin G. Güney Azərbaycanın doğusundakı yer adları, İstanbul: 2001, s.61; Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1988, s. 114,115, 121, 182.

Naxçıvan ərazisində -lı, -li, -lu, -lü şəkilçilərinin köməyi ilə müxtəlif mənalı toponim və hidronimlər yaranır. *Urbanonimlər*: Kəngərli məhəlləsi, Əlixanlı məhəlləsi, Xoşulu məhəlləsi (Naxçıvan şəhər), Heydər xanlı məhəlləsi, Əlibəyli məhəlləsi, Cilovxanlı məhəlləsi (Cəhri kəndi, Babək), Həsənli məhəlləsi (Mahmudkənd, Şərur). *Oronimlər*: Dəmirli yaylağı (Ordubad rayonu), Çaxmaqılı dərə (Qızılcə kəndi, Culfa), Bülbüllü qaya, Qamışlı dərə (Kərməçataq kəndi, Babək), Plovlu dərə (Biləv kəndi, Ordubad), Siçanlı dağı (Keçili kəndi, Şahbuz). *Hidronimlər*: Navlı bulaq, Çimli göl, Damlı bulaq, Ləmpərli bulaq, Qumlu bulaq (Nursu kəndi, Şahbuz), Gilənarlı bulaq (Ərəfsə kəndi, Culfa), Qazlı çeşmə (Gənzə kəndi, Ordubad).

b) *-lar, -lər şəkilçisi*: Dilimizdə cəmlilik yaradan bu şəkilçi həm də adlardan substantivləşmiş isimlər düzəldir və müxtəlif məzmunlu sözlərə qoşularaq xalq, qəbilə, tayfa, tirə və ya yaşayış məntəqəsinin adını bildirən toponimlər əmələ gətirir. Naxçıvan ərazisində Xanlıqlar, Dərvişlər, Qarabağlar (Şərur) və Qoruqlar (Ordubad) oykonimlərinin yaranmasında iştirak edən bu şəkilçilər Azərbaycanın əksər zonaları və Cənubi Azərbaycan toponimiyasında fəallıq göstərir: Qazaxlar (Bərdə, Füzuli), Türklər (Laçın, Beyləqan), Bağbanlar (Ağdam), Dərvişlər, Mollalar (Ağdam, Qəbələ), Hacılar (Ağdaş, Ağcabədi, Bərdə), Qaraboyunlar (Tovuz), Qurtlar, Qalalar, Bağlar, Qoturilər, Tatlar, Kürdlər, Pirlər, Binələr, Şeyxlər (Cənubi Azərbaycan).

Bu şəkilçi digər onomastik vahidlərin yaranmasında da məhsuldar şəkildə işlənir. *Hidronimlər*: Bostanlar kəhrizi (Qarabağlar kəndi, Şərur), Söyüdlər bulağı (Tənənəm kəndi, Şərur). *Urbanonimlər*: Atabəylər məhəlləsi, Qurdilər məhəlləsi, Sarvanlar məhəlləsi (Naxçıvan şəhər), Qəfələr məhəlləsi (Dəmirçi kəndi, Şərur), Seyidlər məhəlləsi, Hüseynxanlılar məhəlləsi (Cəhri kəndi, Babək). *Oronimlər*: Rəmlər dağı (Babək), Şamlar massivi (Qarababa kəndi, Şahbuz). *Etnonimlər*: Axundlular, Həsənlilər, Şükərlilər, Uruşanlılar (Cəhri kəndi, Babək), Qədimlilər, Abbasəlilər (Nüsnüs kəndi, Ordubad), Məşədialılar, Məxsədilər, Səfərlilər (Türkeş kəndi, Şahbuz).

c) *-lı, -li, -lu, -lü şəkilçisi*. Dilimizin sözyaratma prosesində məhsuldar şəkildə çıxış edən bu şəkilçi toponim və hidronim yaradıcılığında özünü qeyri-məhsuldar şəkildə göstərsə də, bu şəkilçinin köməyi ilə aşağıdakı onomastik vahidlər yaranmışdır. *Oykonimlər*: Qazançı (Culfa), Yurtçu, Dəmirçi (Şərur). *Oronimlər*: Kəmçi dağı, Pinəçi dərəsi, Qazançı qalası (Culfa). *Hidronimlər*: Şiləçi kəhrizi (Yuxarı Əylis kəndi, Ordubad), Qaraçı bulağı (Tənənəm kəndi, Şərur).

ç) *-lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisi*. Bu şəkilçi bir qisim isim və müxtəlif məzmunlu sifətlərə artırılaraq toponim və hidronim yaradıcılığında iştirak edir. *Oykonimlər*: Aralıq (Şərur), Mərəlik (Şahbuz). *Oronimlər*: Zağlıq sahə

(Keçili kəndi, Şahbuz), Təpəlik yurdu (Aşağı Qışlaq kəndi, Şahbuz), Qaraqumluq yarğanı (Havuş kəndi, Şəhur). *Hidronimlər*: Bəylük gölü (Teyvaz kəndi, Culfa), Aralıq köhrizi (Şahtaxtı kəndi, Şəhur), Xanlıq arxı (Xanlıqlar kəndi, Şəhur), Ağızlıq bulaq (Tivi kəndi, Ordubad), Aralıq zəmi (Bist kəndi, Ordubad).

d) *-xana şəkilçisinin* köməyi ilə yaranan toponim və hidronimlər özlərini bir qisim adlarda saxlamışdır. *Oykonimlər*: Yamxana (Babək). *Urbanonimlər*: Buzxana məhəlləsi, Dabbaqxana məhəlləsi (Naxçıvan şəhəri). *Hidronimlər*: Buzxana bulağı (Qazançı kəndi, Culfa), Çıraqxana çayı (Havuş kəndi, Şəhur), Dabbaqxana çayı (Ordubad), Dabbaqxana çeşməsi (Dırmis kəndi, Ordubad) və s.

e) *-i şəkilçisi*. Dilimizdə çox az hallarda toponim və hidronim yaradan bu şəkilçi, ancaq Babəki (Şəhur) oykonimində özünü göstərir.

Sintaktik yolla yaranan toponim və hidronimlər. Naxçıvanın toponim və hidronimlər sistemində tədqiqi zəruri sayılan məsələlərdən biri də sintaktik yolla yaranan mürəkkəb coğrafi adların öyrənilməsidir. Məlumdur ki, sintaktik yolla söz yaratma prosesi dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində mövcud olmuş və bu gün də həmin funksiyayı yerinə yetirməkdədir. Bu yolla yaranan toponim və hidronimlər iki müstəqil mənalı sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsindən əmələ gələrək bir leksik vahidin konkret adını bildirir. Dilimizdə sintaktik yolla yaranan mürəkkəb adların komponentləri müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur və tərəflər bir-birinə yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə bağlanır.

a) *Yanaşma əlaqəsi*. Dilimizdə yanaşma əlaqəsi haqqında danışan Y.Seyidov yazır: "Azərbaycan dilində nitq hissələrinin qrammatik cəhətdən zəif formalaşması, təyin yerində işlənən sözlərin dəyişməzliyi, onların aid olduqları sözlərlə qrammatik cəhətdən uyğunlaşması nəticəsində yanaşma əlaqəsinin əhatə dairəsi genişlənir"¹. Elə bu xüsusiyyətinə görə, yanaşma əlaqəli toponim və hidronimlər də dilimizdə məhsuldar şəkildədir. Komponentlərinin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadəsinə görə tədqiqata cəlb olunan vahidlər özünü aşağıdakı modellərdə göstərir.

İsim+isim. *Oykonimlər*: Baş dızə (Culfa), Məmməd Sabir (Şəhur), Kələntər Dızə (Ordubad). *Oronimlər*: Top zəmi, Qum arxac (Məzrə kəndi, Ordubad), Daş bənd, Qız dağ, Qız qala (Cəhri kəndi, Babək), PİR dağ, Xəznə təpə (Aşağı Qışlaq kəndi, Şahbuz), Kol arxac (Nursu kəndi, Şahbuz), Qızıl gədik (Nəhrəm kəndi, Babək). *Hidronimlər*: Daş bulaq (Gilançay kəndi, Ordubad), Xan bulaq (Arbatan kəndi, Şəhur), Sal çeşmə (Üstüpi kəndi, Ordubad).

¹ Seyidov Y. Azərbaycan əbədi dilində söz birləşmələri, Bakı: Bakı Universiteti, 1992, s.119.

Sifət + isim. İsimdən əvvəl işlənən sifət tam şəkildə fəalsız olur, yəni heç bir şəkilçi qəbul etməyərək sabit qalır. Y. Seyidov yazır ki, bu formasızlıq Azərbaycan dilində sifətlə onun aid olduğu isim arasında başqa əlaqə deyil, yanaşma əlaqəsinin yaranmasına səbəb olur¹. Odur ki, sifətin ismə yanaşması ilə yaranan toponim və hidronimlərin tərəfləri heç bir şəkilçi qəbul etməyərək bir-birinə yanaşır. *Oykonimlər:* Qarabala (Şahbuz), Qaraqala (Babək). *Oronimlər:* Quru dərə (Milax kəndi, Culfa), Gen dərə (Vayxır kəndi, Babək), Ağ daş, Ağ dağ (Dizə kəndi, Culfa), Keçəl dağ (Şahbuz), Əyri dağ (Ordubad). *Hidronimlər:* Qara çay, Ağ çay (Cəhri kəndi, Babək), Köhnə göl (Sədərək), Daşlı arx (Qızılca kəndi, Culfa).

Say + isim. Naxçıvan ərazisində sayın ismə yanaşması ilə yaranan oykonimlər yoxdur. Bu tipli birləşmələr oronim və hidronimlər üçün xarakterikdir. Məsələn: Qoşa təpə (Cəhri kəndi, Babək), Tək armud (Keçili kəndi, Şahbuz), Yüz yargan (Zeynəddin kəndi, Babək), Yeddi çeşmə (Pəzməri kəndi, Ordubad), Beş bulaq, Qırx bulaq (Zirnel kəndi, Şahbuz), Yeddi bulaq (Nursu kəndi, Şahbuz).

Zərf + isim. Bu tipli birləşmələr zamanı zərflilər heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir. *Oronimlər:* Qabaq təpə, Orta til, Dib yurd (Güney Qışlaq kəndi, Şahbuz). *Urbanonimlər:* Aşağı məhəllə, Yuxarı məhəllə, Orta məhəllə (Sirab kəndi, Babək; Nursu kəndi, Şahbuz), O tay məhəllə (Keçili kəndi, Şahbuz). *Hidronimlər:* Yuxarı bulaq, Aşağı bulaq, Orta bulaq (Nursu kəndi, Şahbuz).

b) Uzlaşma əlaqəsi. Naxçıvan toponimiyası üçün xarakterik cəhətlərdən biri də uzlaşma əlaqəsi ilə yaranan toponim və hidronimlərin məhsuldar şəkildə olmasıdır. Məsələn: Cin dağı, Gəlin qayası (Şahbuz rayonu), Daş başı (Üstüpi kəndi, Ordubad), Qoşun daşı, Qaradaş qayası (Bist kəndi, Ordubad), Qız qayası (Unus kəndi, Ordubad), Pir qabağı (Qaraqala kəndi, Babək), Kürdətal məhəlləsi, Mingis məhəlləsi (Ordubad şəhəri), Azadlıq meydanı, Qarabağ meydanı, Nizami Gəncəvi küçəsi (Naxçıvan şəhəri), Araz çayı, Batabat gölü, Arpaçay deryaçası, Şəfa bulağı, Qızlar bulağı, Şangirey kanalı, Fərhad arxı, Pir bulağı və s.

Faktlar sübut edir ki, mürəkkəb toponim və hidronimlərin əmələ gəlməsində əsas ağırlıq ismin üzərinə düşür. Yəni birləşmənin birinci tərəfi hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunursa olunsun, ikinci tərəf həmişə isimlə ifadə olunur. Elə buna görə də bu tipli toponim və hidronimlər ismi söz birləşmələri modelində olur.

a) Birinci növ ismi söz birləşməli toponim və hidronimlər analitik yolla əmələgələn söz birləşmələri olub Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində geniş yayılmışdır. Toponim yaradıcılığında bu modelin məhsuldar şəkildə olması onunla şərtlənir ki, «digərlərinə nisbətən bu üsul daha yığcam, daha

¹ Yəni orada, s. 125.

konkret və daha münasib olmaqla bərabər, həm də türkoloqların qeyd etdiyi kimi, ən qədim sintaktik əlaqə tipidir»¹.

Birinci növ ismi söz birləşməli toponim və hidronimlərin tərəfləri yanaşma əlaqəsi və intonasıya vasitəsilə bir-birinə bağlanır. Məsələn: Təknə daş, Şiş daş (Gənzə kəndi, Ordubad), Dəlik daş, Qızıl ağıl, Qızıl arxac (Nəhrəm kəndi, Babək), Yəhər yer, Çuxur yer (Məhmudoba kəndi, Şahbuz), Dədə çeşmə (Tivi kəndi, Ordubad), Şor bulaq (Sədərək), Qara bulaq, Daş bulaq (Kolani kəndi, Şahbuz), Cam bulaq (Güney Qışlaq kəndi, Şahbuz), Dam bulaq (Behrud kəndi, Ordubad).

b) *İkinci növ ismi söz birləşməsi* əsasında yaranan toponim və hidronimlərin birinci tərəfi hec bir qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etmir. İkinci tərəf isə coğrafi obyektin növünü bildirən terminlərin sait və samitlə bitməsindən asılı olaraq -ı, -i, -u, -ü (samitlə bitənlərdə), -sı, -si, -su, -sü (saitlə bitənlərdə) mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edir.

Naxçıvan MR ərazisində ikinci növ ismi söz birləşməsi əsasında yaranan oykonimlərə təsadüf olunmur. Bundan fərqli olaraq bu tipli birləşmə əsasında yaranan urbanonim, oronim, dromonim və hidronimlər ərazidə geniş yayılmış sintaktik konstruksiyalardır. Məsələn: Qala məhəlləsi, Əlinəz məhəlləsi, Zəviyə məhəlləsi (Naxçıvan şəhər), Çinar meydanı (Vənənd kəndi, Ordubad), Qır məhəlləsi (Vayxır kəndi, Babək), Bağırşaq dağı, Həsənqulu bağı, Ayı mağarası (Sədərək rayonu), Fərhad qalası, Nəbi eyvanı, Biçənək meşəsi, Zəngəzur silsiləsi (Şahbuz rayonu), Qurd adası (Qarahəsənli kəndi, Şərur), Batabat gölü, Uzunoba gölü, Qazancı gölü, Araz çayı, Badamlı suyu, El arxı, Xan bulağı, Yel suyu, Top arxı və s.

İkinci növ ismi söz birləşməsinin birinci tərəfi idarə əlaqəsi ilə ikinci tərəfə, ikinci tərəf isə uzlaşma əlaqəsi ilə birinci tərəfə tabe olur və konkret bir məfhumu, anlayışı ifadə edən lüğəvi mənaya malik leksik vahidə çevrilir. Məsələn: Sabir bağı, Əcəmi seyrəngahı (Naxçıvan şəhəri), Salvartı dağı, Ayı dərəsi, Gəlin qayası (Şahbuz rayonu), Kərmə qayası (Qızılca kəndi, Culfa), Göygöl yaylağı, Qaranquş yaylağı (Ordubad rayonu), Kərki yurdu, Dovşan güneyi, Alma yoxuşu (Kərki kəndi, Sədərək), Qaranquş arxı (Tivi kəndi, Ordubad), Qulu bulağı, Kalba Nəbi bulağı (Kükü kəndi, Şahbuz).

İkinci növ ismi söz birləşməli toponim və hidronimlərin hər iki tərəfi sadə, düzəltmə və mürəkkəb isimlərlə ifadə olunur. *Oronimlər*: Karvan yolu (Zirnel kəndi, Şahbuz), Günnüt qalası (Bənəniyar kəndi, Culfa), Donuz qalası (Sirab kəndi, Babək), Dərəşam mağarası (Nəhrəm kəndi, Babək), Qabaqlıq dağı (Kotam kəndi, Ordubad), Ovçu mağarası (Gənzə kəndi, Ordubad). *Urbanonimlər*: Pireyvaz məhəlləsi, Sərsəhər məhəlləsi (Ordubad

¹ Əhmədov T. Toponim yaratmaqda sintaktik yolun yeri. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar (Elmi əsərlərin tematik toplusu), Bakı, ADU-nun nəşri, 1987, s. 50.

şəhəri). *Dromonimlər*: Arpaçay körpüsü, Şahtaxtı körpüsü (Şəhur rayonu), Xanağa körpüsü, Teymur yolu (Nursu kəndi, Şahbuz). *Hidronimlər*: Bəylik gölü (Teyvaz kəndi, Culfa), Çinqıllı bulaq (Keçili kəndi, Şahbuz), Işıqlar arxı (Payız kəndi, Babək).

c) *Üçüncü növ ismi söz birləşməsi* modelində olan toponim və hidronimlər də Naxçıvan ərazisində geniş yayılmışdır. Belə toponim və hidronimlərin birinci tərəfi hal, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək bir onomastik vahid kimi formalaşır. *Oronimlər*: Daşarxın altı (Qarabağlar kəndi, Şəhur), Əhmədbəyin yurdu (Biçənək kəndi, Şahbuz), Şalqamın zağası (Havuş kəndi, Şəhur). *Hidronimlər*: Cacıqlının bulağı, Hacabəndin arxı (Nursu kəndi, Şahbuz), Ərəcinin suyu (Keçili kəndi, Şahbuz).

Dilimizdə üçüncü növ ismi söz birləşməsi şəklində heç bir oykonim yaranmır. Bu hal bir qisim oronim və hidronimlər üçün xarakterikdir: Külüsün düzü, Məzrənin düzü, Leylanın düzü, Portdanın dərəsi, Məşədi Camalın bulağı, Güneyin diki (Şahbuz rayonu), Heydərin dərəsi (Nehrəm kəndi, Babək), Tovuzun çimənliyi (Milax kəndi, Culfa) və s.

Dissertasiyanın "Nəticə" hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

1. Tədqiqat sübut edir ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi son dərəcə qədim, mürəkkəb və zəngin onomastik vahidlər sisteminə malikdir. Burada hər bir etnonim, antroponim, toponim, hidronim, zoonim, fitonim, kosmonim və ktematonimin öz əmələgəlmə, yaranma yolu, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Bu adlar xalqın etnik qaynaqlarını, onun qədim və ilkin areallarının müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

2. Tədqiqat işində ərazidəki toponim və hidronimlər sistemi öyrənilmiş, onların əmələ gəlmə və yaranma yolları, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri açıqlanmış, qədim və müasir tipləri tutuşdurulmuş və belə nəticəyə gəlinmişdir ki, dilimizin leksik tərkibinin zənginləşməsi, xalqımızın tarixinin öyrənilməsi, milli varlığımızın təsdiqi, daş yaddaşımızın möhkəmləndirilməsi, tarixin bir çox qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılması, əhalinin peşə, sənət və məşğuliyyətinin öyrənilməsi və s. baxımından bu adlar əvəzsiz qaynaqlardır.

3. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki toponimik fondun əsas hissəsini Azərbaycan (türk) mənşəli adlar təşkil edir. Bu onomastik vahidlər tarixən hakim mövqə tutmuş və müəyyən fonomorfoloji transformasiyaya uğrayaraq zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Bu adların doğum yeri

Naxçıvan, nəsl, kökü Azərbaycan olduğu üçün onların mənşəyini bu yurddan kənarda axtarmaq olmaz. Çünki hər hansı coğrafi obyekt ərazisində yerləşdiyi xalqın dili, tarixi, məişəti ilə bağlı olduğundan həmin adın mənşəyinin açıqlanması da bu xalqla, bu torpaqla bağlı olmalıdır. Ancaq tarixi səbəblər üzündən yüzilliklər boyu yadellilərin aramsız hücumlarına məruz qalıb ərəb, fars, monqol və rus işğalı altında olan Naxçıvanda, az da olsa, həmin xalqlarla bağlı coğrafi adlara rast gəlinir. Dissertasiyada bu adlar dil mənsubiyyətinə görə qruplaşdırılıb tədqiq olunur və belə nəticəyə gəlinir ki, ərazidəki toponimlərə nisbətən hidronimlərin mənşəyi daha sabit və şəffafdır.

4. Tədqiqat zamanı müəyyənəşdirilir ki, oykonimlərin əmələ gəlməsində *kənd, oba, dıza, qışlaq, abad, var, xana, qala* topoformantları (Gəlilkənd, Mahmudkənd, Mahmudoba, Qosadıza, Aşağı Qışlaq, Əliabad, Hacıvar, Yamxana, Oğlanqala, Çalxanqala, Xanəgah və s.), hidronimlərin əmələ gəlməsində isə *çay, göl, bulaq, kəhriz, çeşmə, arx, kanal* kimi leksemləri (Araz çayı, Batabat gölü, Zorbulaq, El kəhrizi, Kalba Musa çeşməsi, Fərhad arxı və s.) mühüm rol oynayır.

5. Dissertasiyada belə müəyyən edilmişdir ki, passiv fonda keçmiş adların tədqiqata cəlbə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə, əsərdə passiv fonda keçmiş oykonimlərin sözlüyü verilir, bu adların bir qismi təhlil süzgecindən keçirilir və dilin leksik sistemindəki rolu yüksək qiymətləndirilir.

6. Əsərdə oykonimlər tarixi linqvistik planda geniş təhlil edilmiş, hər bir adın etimologiyasının açıqlanması istiqamətində əqlabatan mülahizə və təkliflər irəli sürülməklə inandırıcı nəticələr əldə olunmuş və müəyyən edilmişdir ki, ərazidəki toponim və hidronimlərin əsas hissəsinin leksik tərkibini vaxtilə bu ərazidə yaşayaraq xalqımızın təşəkkül tarixində mühüm rol oynamış ayrı-ayrı tayfa və tayfa birləşmələrinin adları, böyük bir qisminin leksik tərkibini isə antroponim səciyyəli adlar təşkil edir. Bu adlar daha çox urbanonim, oronim və hidronimlərdə öz ifadəsini tapır.

7. Əsərdə ilk dəfə olaraq xoronim, urbanonim, oronim və dromonimlər ayrı-ayrılıqda tədqiqata cəlb olunmuş, leksik-semantik cəhətdən qruplaşdırılmış və tarixi-linqvistik planda təhlil edilərək bu haqda yeni fikir və müddəalar irəli sürülmüş, dilin lüğət tərkibində bu adların rolu və əhəmiyyəti dəyərləndirilmişdir. Həmçinin müəyyən olunmuşdur ki, bir qisim urbanonimin ktematonimə və ya əksinə, ktematonimin urbanonimə çevirilməsi nəticəsində yaranan onomastik vahidlər də dilin leksik tərkibində mühüm yer tutur.

8. Tədqiqat işində morfoloji yolla yaranan toponim və hidronimlərin təhlili ön plana çəkilmiş, əsaslı argumentlərlə dəqiqləşdirilmiş və belə

müəyyənləşdirilmişdir ki, həm Azərbaycan, həm də əksər türk dillərində işlənən -lı, -li, -lu, -lü; -çı, -çi, -çu, -çü; -lıq, -lik, -luq, -lük; -lar, -lər: -xana; -i şəkilçiləri toponim yaradıcılığında iştirakı zamanı əsasən, etnik, toponimlərə məxsus tayfa, nəsil anlayışları bildirir. Bu fakt Xəlilli, Qaraxanbəyli, Sərxanlı, Yurtçu, Dəmirçi, Qarabağlar, Dərvişlər, Aralıq, Mərəlik, Yamxana, Babəki, Tutluq kəhrizi, Çinqilli bulaq, Qurdlar məhəlləsi və s. kimi onomastik vahidlərdə özünü göstərir.

9. Əsərdə belə nəticəyə gəlinir ki, sintaktik yolla yaranan toponim və hidronimlər birinci, ikinci və üçüncü nov ismi söz birləşmələri modelində olur, onların tərəfləri sintaktik əlaqələrin xarakterinə görə yanaşma və uzlaşma əlaqələri ilə bir birinə bağlanır. Belə toponim və hidronimlərin tərəfləri qədim dövrlərdən mövcud olan «isim+isim», «sifət+isim», «say+isim», «zərf+isim» şəkillərini qoruyub saxlayır.

10. Dissertasiyada ərazidəki toponim və hidronimlərin paralelləri də müəyyənləşdirilmiş və belə nəticəyə gəlinmişdir ki, Naxçıvan ərazisindəki toponim və hidronimlərin bir qismi Azərbaycanın digər zonaları, eləcə də Gənubi və Qərbi Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qafqaz və s. yerlərdə olan onomastik vahidlərlə paralellik təşkil edir ki, bu da vaxtilə tirkdilli xalqların coğrafi regionunun genişliyini sübut edir.

11. Dissertasiyada əldə olunan nəticələrdən biri də budur ki, toponim və hidronimlərin sistemli şəkildə tədqiqatı cəlbə dilçiliyimizin dil tarixi, tarixi leksikologiya, semasiologiya, onomalogiya, etimologiya, qrammatika kimi bölmələrinin və ümumtürk onomalogiya elminin zənginləşməsi və inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

12. Naxçıvan ərazisindəki onomastik vahidləri tədqiq etmək üçün bu diyarın tarixini, coğrafiyasını bilmək, hər bir şəhərini, kəndini, daşını, qayasını tanımaq, bərəkətli torpaqlarını gəzib dolanmaq, babalarımızın təfəkkür dünyasını duymaq, bu yurdun qəhrəmanlıq salnaməsini oxumaq, ərazinin bitki və heyvanat aləmini dərinlən öyrənmək vacib və gərəklidir. Çünki Naxçıvanda elmə məlum olmayan neçə-neçə yazılı qayalar, qədim abidələr, bunların da hər birinin öz adı, öz yaranma mənbələri vardır. Bu baxımdan Naxçıvan ərazisindəki onomastik vahidlərin öyrənilməsi qədim sərhədlərimizin qorunması, torpaqlarımıza göz dikmiş mənfur erməni qonşularımızın saxta torpaq iddialarına qarşı cavab vermək üçün ən kəsərli silahdır.

Tədqiqatın nəticələri dissertasiyada daha geniş verildiyinə görə burada bəzi diqqəti cəkən məqamları qeyd etməklə kifayətləndik.

Əsərdə əsas mənbələr "İstifadə olunmuş ədəbiyyat" hissəsində ümumiləşdirilmişdir.

Dissertasiya işinin əsas məzmununu aşağıda adları göstərilən çap olunmuş monoqrafiya, məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

1. Naxçıvanın hidronimləri, Bakı: Elm, 2000. 92 s. (monoqrafiya).
2. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri, Bakı: Elm, 2002. 288 s. (monoqrafiya).
3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü, Bakı: Nurlan, 2003, 232 s. (monoqrafiya).
4. Ad da tarixdir / «Elm və həyat» jurnalı, 1991, №-1, s. 28-29
5. İsmın tədrisi zamanı onomastikaya dair biliklərin verilməsi təcrübəsindən / «Ana sözü» jurnalı, 1991, №-3, s. 9-11
6. İsmi söz birləşmələri əsasında formalaşan mikrotoponimlər / Azərbaycan dilçiliyi problemləri, Bakı: ADPU-nun nəşri, 1996, №-2, s.50-54
7. Naxçıvan Muxtar Respublikasında işlənən nəslı adlandırma / Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 1997, №-3, s.60-63
8. Naxçıvanda çocuklara ad verme adətləri // Biliq-Bilim ve kəltür dergisi, Ankara: 1997, №-4, s.149-154
9. Naxçıvan ərazisində şəxsiyyət bildirən soyadların semantikasi / Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu. Bakı: ADPU-nun nəşri, 1999, №-3, s.113-118
10. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mövcud olan toponim və hidronimlərin şəxs adları ilə ifadəsi / Azərbaycan onomastikasi problemləri VII, Bakı: ADPU –nün nəşri, 1999, s.45-48
11. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində işlənən dromonimlər / Azərbaycan onomastikasi problemləri VIII, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2000, s. 67-71
12. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində işlənən məscid adları / Azərbaycan onomastikasi problemləri VIII, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2000, s.104-113
13. Gilançay hidroniminin işıq ucu / Keçmişimiz gələcəyimizdir (Etnoqrafik problemlərə dair elmi-nəzəri konfransın materialları). Tezislər. Bakı: Nurlan, 2000, s.10-12
14. Arpaçay hidronimi haqqında / Azərbaycan onomastikasi problemləri IX, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2000, s.122-123
15. Zeyvə oykonimi haqqında / Azərbaycan onomastikasi problemləri IX Bakı: ADPU-nun nəşri, 2000, s.108-109
16. Sələsüz oykoniminin izi ilə / Filologiya məsələlərinə dair tematik toplu, Bakı: 2000, №-1-2 (13-14), s.114-115

17. Naxçıvanda etnonimlər əsasında yaranan hidronimlər / Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, Bakı: Nurlan, 2001, № 1-2 (13-14), s.72-76

18. Toponimlər qan yaddaşımız, milli ünvanımızdır / «Müasir dövrdə milli tərbiyə sisteminin aktual problemləri» adlı elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı: Nurlan, 2001, s.17-19

19. Naxçıvanda oğuz tayfa adları əsasında yaranan oykonimlər / Azərbaycan onomastikası problemləri X, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2002, s.73-79

20. Şahbuz oykonimi haqqında / «Elm və həyat» jurnalı, 2002, № 1-2, s.24

21. Naxçıvan ərazisində işlənən körpü adları / Azərbaycan onomastikası problemləri XI, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2003, s. 75-79

22. Oronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri / Filologiya məsələləri, Bakı: Nurlan, 2003, №3, s. 202-207

23. Şərur adının mənşəyinə dair / Filologiya məsələləri, Bakı: Nurlan, 2003, №3, s. 207-210

24. Şahbuz rayonunun hidronimləri / Filologiya məsələləri, Bakı: Nurlan, 2003, №3, s. 210-216

25. Naxçıvanda kəngərli tayfa adları əsasında yaranan oykonimlər / Dilçilik problemləri, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2003, №6, s. 62-68

26. Qədim oğuz yurdu- Qaraçuq / Dilçilik problemləri, Bakı: ADPU-nun nəşri, 2003, №6, s.78-81

27. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində türk mənşəli toponimlər / 2003-cü ildə yerinə yetirilmiş elmi tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş konfransın materialları (Naxçıvan Özəl Universiteti), Bakı: Bakı Universiteti, 2004, s.30-31

28. Məmməd Arazın əsərlərində onomastik vahidlər / Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, Bakı: Adiloğlu, 2004, №1-2 (26-27), s.129-132

29. Urbanonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri / «Onomastika» jurnalı, Bakı: 2004, №1, s.49-58

30. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki toponim və hidronimlərin dil mənsubiyyəti / Naxçıvanın tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, təbii sərvətlərinin öyrənilməsi (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan bölməsində keçirilən elmi konfransın materialları), Bakı: Elm,2004, s.115-121

«Naxçıvanın hidronimləri» kitabı haqqında çap olunmuş rəy

1. İsrailov V. Azərbaycan onomastikası yeni axtarışda . «Azərbaycan» qəzeti, 8 iyun 2001-ci il.

А.Н.Багиров

**Историко-лингвистический анализ ономастических единиц по
Нахичеванской Автономной Республике
Резюме**

Диссертация посвящена исследованию лингвистических особенностей топонимов и гидронимов на территории Нахичеванской Автономной Республики. Впервые в настоящей диссертационной работе освещена полная картина ономастических единиц на территории Нахичеванской АР, систематизированы и сгруппированы топонимы и гидронимы в историко-лингвистическом плане, привлечены к исследованию на современном топонимическом уровне.

Диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения, списка использованной литературы, а также приложений – словника Нахичеванских топонимов и гидронимов.

Во введении обосновываются выбор темы, актуальность и научная новизна исследования, определяются цели и задачи, также объект, методы и источники, подчеркиваются теоретическая и практическая значимость работы, даются сведения о ее апробации и структуре.

Первая глава работы «Ономастические единицы Нахичевана» состоит из двух разделов. В ней дается краткий обзор по истории и географии Нахичевана, прослеживаются история изучения и существующие мысли по данной проблеме, обосновываются новые положения о группах топонимов и гидронимов по языковой принадлежности.

Вторая глава работы, называемая «Лингвистические особенности Нахичеванских топонимов», делится на 5 разделов, каждый из которых состоит из отдельных параграфов. Во второй главе топонимы систематизируются и исследуются по группам. В первом разделе в историко – лингвистическом плане рассматриваются пути образования, источники, лексико – семантические особенности ойконимов, во втором – хоронимов, в третьем – урбанонимов, в четвертом – оронимов, в пятом – дрономимов.

Третья глава посвящена исследованию гидронимов Нахичевана, делится на 8 разделов. В отдельных параграфах главы по группам анализируются названия рек, озёр, водоёмов, источников, родников, кяризов, канав и каналов.

Четвертая глава диссертации «Некоторые фонетические и грамматические особенности топонимов и гидронимов Нахичевана» делится на 8 разделов. В них выявляются фонетические, грамматические, синтаксические особенности топонимических и гидронимических единиц, а также на фактическом материале анализируются топонимы и гидронимы, образованные на основе связей примыкания и согласования по модели именных словосочетаний первого, второго и третьего типов.

В заключении обобщаются основные результаты исследования.

В «Приложениях» дается словник топонимов и гидронимов, существующих на территории Нахичеванской Автономной Республики.

A. N. Bagirov
The history of onomastic units of the Nakhchivan
Autonomous Republic – linguistic analysis

Summary

The thesis of this scientific research work dedicated to studying linguistic features of the toponymy and hydronymies in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic. The information of the onomastic units features in the territory is discussed, the history of toponymy and hydronymies is grouped by systematizing on the linguistic plan and is involved into research work for the first time in the thesis.

The thesis is of introduction, four chapters, conclusion, the table of books and glossary of Nakhchivan toponymy and hydronymies.

The part of introduction deals with thesis topicality, the purpose and objectives of search, scientific innovation, object, theoretical and practical importance, the methods and sources, approbation and structure of the thesis.

The first chapter of the thesis is called "The onomastic units of Nakhchivan" and this chapter itself is divided into two subchapters. The history of Nakhchivan and summary of its geography, the search history of the onomastic units, the summary of thoughts of this problem since long years are given and the toponyms and hydronyms are grouped for their linguistic principles and new ideas and approaches are put forward in this chapter.

And the second chapter of the thesis is called "The linguistic features of Nakhchivan toponyms" and it is divided into five subchapters and each subchapter is divided into various units in the second chapter the toponyms specifically are grouped and systematized with the oykonims, khoronims, urbanonims, oronims and doronims and are searched separately. In the first subchapter the oykonims, in the second subchapter the khoronims, in the third subchapter the urbanonims, in the fourth subchapter the oronims, but in the fifth subchapter the doronims, their dates of originating, source, lexico – semantic peculiarities are searched by historic – linguistic plan and analyzed.

The third chapter of the thesis has been dedicated to the research of Nakhchivan hydronyms. This chapter is divided into two subchapters and six units. In different units of the chapter the names of the rivers, the names of the lakes, the names of the dumps, the names of springs, underground water supply, the names of the aryk and channels are systematized but in the units the lexic – semantic features of the hydronyms are revealed.

The fourth chapter of the thesis is called some phonetic and grammatical features of Nakhchivan toponyms and hidronims and is divided into eight subchapters. In these subchapters the phonetic, grammatic and syntactic specificities of toponyms and hydronyms are revealed and alongwith this the sequences of adjoining, agreement and the toponim and hydronims on the model base of the first, second and third naminative word phrases are involved into search on the base of actual language materials.

In the part of "conclusion" the gained innovations are generalized.

In the part of "additions" some toponyms and hydronims existed in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic are given in the form of glossary.

A. Bagirov

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени И.НАСИМИ**

На правах рукописи

БАГИРОВ АДИЛЬ НАСИБ оглы

Историко-лингвистический анализ ономастических единиц
по Нахичеванской Автономной Республике
(топонимы и гидронимы)

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

*Диссертации на соискание ученой степени
доктора филологических наук*

Баку–2005